

METALNA INDUSTRIJA U BOSNI I HERCEGOVINI (1918–1941)

Apstrakt: *Temelji metalnoj industriji u Bosni i Hercegovini udareni su tokom austrougarske okupacione uprave (1878-1918), kada su uz pomoć stranog kapitala podignute željezare u Varešu i Zenici koje su činile njenu okosnicu. Ulaskom Bosne i Hercegovine u novoformiranu monarhističku Jugoslaviju 1918, cjelokupna privreda našla se u novom privrednom i političkom okruženju. Nova država firme sa stranim kapitalom, pa i željezare, odmah je stavila pod sekvistar i pokrenula proces njihove nacionalizacije. Postavljeni sekvistar, nesređene političke prilike i pokidane poslovne veze negativno su utjecale na rad preduzeća metalne industrije, koja su do nacionalizacije bile najneprofitabilnije firme u zemlji. Država je 1924. otkupila većinu dionica željezare Zenica i postala njen većinski vlasnik, a u njenom posjedu već su bili rudnici metala Vareš i Ljubija kao i toponica u Varešu. Ipak, prelazak u državne ruke nije donio značajnije promjene. Skučeno tržište, neracionalno vođenje preduzeća, skup i nedovoljan transport, nedostatak kapitala, jaka strana konkurencija, nedomaćinski odnos i nebriga vlasti sputavali su razvoj metalne industrije. Do određenog napretka dolazi nakon 1937. kada je izgrađena gruba pruga i proširena željezara Zenica koja je postala osnova metalne industrije u državi. Napretku su pogodovale i međunarodne političke prilike usljed intenzivnih priprema za Drugi svjetski rat, što je učinilo veliku potražnju za metalima svih vrsta, a naročito željeza.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, metalna industrija, koks, rude, sirovine, proizvodnja, prodaja, tržište, transport.*

Abstract: *The foundations of the metal industry in Bosnia and Herzegovina were laid during the Austro-Hungarian occupation administration (1878-1918), when with the help of foreign capital, ironworks were built in Vareš and Zenica, which formed its backbone. Entering Bosnia and Herzegovina into the newly formed monarchist Yugoslavia in 1918, the entire economy found itself in a new economic and political environment. The new state, immediately put the company with foreign capital, including the ironworks, under seques-*

tration and started the process of their nationalization. The established sequestration, unsettled political circumstances and broken business ties negatively affected the work of metal industry companies, which were the most unprofitable companies in the country until nationalization. In 1924, the state bought most of the shares in the Zenica ironworks and became its majority owner, and it already owned the Vareš and Ljubija metal mines as well as the Vareš smelter. However, the transition to state hands did not bring significant changes. The confined market, irrational running of the company, expensive and insufficient transport, lack of capital, strong foreign competition, non-domestic attitude and negligence of the authorities hindered the development of the metal industry. Some progress was made after 1937 when the rough railway was built and the Zenica ironworks expanded, which became the basis of the country's metal industry. Progress was also favored by international political circumstances due to intensive preparations for World War II, which made great demand for metals of all kinds, especially iron.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, metal industry, coal, ores, raw materials, production, sales, market, transport.*

Uvod

Bosna i Hercegovina je u promatranom periodu bila poljoprivredna, mada je imala bolje preduvjete da bude industrijska zemlja. Loš kvalitet zemljišta, brdoviti krajevi i primitivan način obrade zemlje onemogućavali su stvaranje razvijene poljoprivredne proizvodnje, dok su znatne količine prirodnih resursa (uglja, željeza, šume, vodene snage) i radne snage (stanovništva) pružali dobre mogućnosti za industrijski razvoj.¹ Zemlja je bila bogata rudama uglja i željeza, kojih je bilo u znatnim količinama. Nalazišta željezne rudače nalazila su se na lokalitetima: Blagaj – Japra; Ljubija – Stari Majdan; Sanski Most – Bronzani Majdan; Sinjakovo – Jajce; Donji Vakuf – Travnik; Busovača – Orašac; Fojnica – Dusina – Kreševo; Vareš – Borovica i Prozor – Rama. U njima je vršena eksploatacija i prerada rudače još od srednjeg vijeka. Naročito

¹ Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, *Zbirka dokumenata Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (1920–1945)*, K–45, jedinica opisa 49.

intenzivna eksploatacija vršena je od kraja 19. stoljeća u Varešu. Ukupna raspoloživa količina željezne rudače na navedenim lokalitetima procjenjivana je na 80 do 120 miliona tona.²

Po količini i kvalitetu istraženih i neistraženih nalazišta boksita, Bosna i Hercegovina je imala zapaženo mjesto u Evropi. Rasprostranjena su bila u sjeverozapadnoj Bosni (oko Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca i Jajca), i Hercegovini (oko Domanovića 250.000 t, Čitluka 2.600.000 t, Širokog Brijega i Kočerina 900.000 t).³ Osim uglja, željezne i boksitne rude koji čine važne elemente za razvoj industrije, a zajedno glavnu osnovicu metalne industrije, postojao je čitav niz manjih pojava rudišta (antimona, mangana, kroma, pirita, olova, cinka, bakrene rudače, zlata, srebra, žive, magnezita), čija eksploatacija usljed slabo uređene željezničke mreže nije bila rentabilna. Nalazišta mangana koji se koristio za proizvodnju specijalnog čelika bila su uglavnom oko Čevljanovića i Vareša (Borovica), Ljute kod Konjica, te u Kozari planini oko Ivanjske.⁴ Rude kroma koji se koristi kao dodatak u izradi specijalnog čelika, bilo je nedaleko od Blatnice u Borji planini, na Ostrovici u Ozren planini i u Dubošnici.⁵ Pirita je bilo na više mjesta, a eksploatisao se uglavnom u Bakovićima kod Fojnice. Najpoznatija rudišta srebra, olova i cinka su oko Olova, Srebrenice, Borovice, zatim Otoka kod Bosanske Krupe i Foče. Nalazišta bakarne rudače poznata su oko Jezera, Sinjakova i Foče. Osim navedenih pojava u svim nalazištima sinjevca bilo je određene količine bakra. Nalazišta sinjevca smještene su oko izvora Vrbasa u Maškari i Mrčaju, te u području Čemernice, Bitovne i Zec planine.⁶ Ruda sinjevca pored bakra sadrži još antimon i živu, pa se ova nalazišta smatraju i nalazištima nevedenih ruda.⁷

Industrijska eksploatacija rudnih bogatstava kao i prerada metala u Bosni i Hercegovini otpočela je poslije Austro-Ugarske okupacije 1878. godine,

² Ivo, Turina, Deset godina državnog rudarstva, u: *Спомен књига. Десет година Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1928*, Земул, 1928, 62.

³ Tihomir, Jakšić, Prilog poznavanju hercegovačkih boksita, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VI, br. 3–4, Beograd, mart–april 1934, 45; Dragutin, Tibold, Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, *Rudarski i topionički vesnik*, God. XI, br. 1, Beograd, 1939, 10.

⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo, 1937, 120–121.

⁵ D. Tibold, Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, 10.

⁶ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore 1936*, 117–123.

⁷ Rudarstvo Bosne i Hercegovine, *Привредни весник*, Год. V, бр. 1–2, Sarajevo, 1929, 24.

mada je strani kapital i ranije pokušavao da osnuje akcionarska društva za proizvodnju i preradu željezne rude.⁸ Strani kapital se u početku, zbog nestabilnih političkih prilika, uzdržavao od investicija, a aktivnije se uključuje tek pošto je zavladała pravna sigurnost u Bosni i Hercegovini.⁹ Prva investiranja u industriju nakon austrougarske okupacije ustvari, vršila je Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine i to uglavnom u rudarstvo.¹⁰ Sve rudnike stekla je bosanskohercegovačka uprava iz zemaljskih sredstava i to dijelom što je kao i svaki drugi privatnik dobijala koncesije, te otkupom postojećih privatnih rudnika ili već stečenih prava na eksploataciju.¹¹ Dakle, rudnici su bili zemaljska imovina Bosne i Hercegovine. Razvojem ekstraktivne industrije stvarali su se preduvjeti

⁸ Austrijski rudarski stručnjaci su 1860. godine preko bosanskog valije tražili odobrenje od osmanske vlade da podignu tri visoke peći u Majdanu, Fojnici i Varešu. Međutim, usprkos pozitivnom rješenju njihova zahtjeva odustali su od nakane, jer su im osmanske vlasti postavile neprihvatljive uvjete. Bosanski valija Derviš–paša Lovčalića također je 1874. pokušao osnovati konzorcij za podizanje moderne topionice u Varešu. Čak je od bosanskih uglednika Fazli–paše Šerifovića i Hajdarbeg–paše Čengića, te imućnih jevrejskih trgovaca Đuzepea Saloma iz Trsta i Javera Baruha iz Sarajeva uspio prikupiti i početni kapital. Angažirao je i austrijske stručnjake za gradnju ceste od Podlugova do Vareša, ali je stigla zabrana iz Istanbula i projekat je obustavljen. (Матко, Ковачевић, Развој индустрије жељеза у Варешу и извори за проучавање историје варешке жељезаре, *Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, Год. XXXI, Сарајево, 1991, 163–164).

⁹ Tokom austrougarske uprave osnovano je ukupno 138 tvornica u Bosni i Hercegovini. (*Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд, 1941, 73).

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, *Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, K–1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро–Угарске монархије у Босни и Херцеговини*; Kemal, Hrelja, *Industrija u Bosni i Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd, 1961, 48. O austrougarskoj privrednoj politici opširnije vidi u: Dževad, Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo, 2002; Ferdo, Hauptmann, *Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika*, *Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, Година XII–XIII, Knjiga XII–XIII, Sarajevo, 1972/73, 59–84.

¹¹ АВН, *Fond Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu*, prez. br. 6436/1923. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину Делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Репарационој комисији у Паризу, *Добра и својине у Босни и Херцеговини*,

za podizanje prerađivačke, a uz to su stranim ulagačima radi privlačenja davane razne pogodnosti.¹² Tako su uporedo sa razvojem rudarstva uz pomoć stranog kapitala podizana prerađivačka preduzeća koja su investorima u kratkom razdoblju osiguravala visoke profite. Zahvaljujući bogatoj sirovinskoj bazi razvile su se drvna, hemijska, metalurgijska i prehrambena industrija uz učešće njemačkog, austrijskog, mađarskog, te belgijskog i italijanskog kapitala.¹³

Eksploataciju rudnika mangana u Semizovcu – Čevljanovićima, hroma u Dubošćici, bakra u Sinjakovu, sinjevca u Maškari, antimona u Čemernici kod Fojnice, te srebra i olova u Srebrenici vršila je Rudarska zadruga Bosnia.¹⁴ Jaka konkurencija bili su im rudnici u Kavkazu, Indiji i Brazilu. Konkurencija i nestabilno tržište utjecali su na proizvodne oscilacije, zbog čega se intenzitet rada u jednim povećavao, a u drugim, s vremena na vrijeme, u potpunosti obustavljao.¹⁵ Nalazište gvozdene rudače u okolini Vareša eksploatisalo je rudarsko preduzeće koje je bilo pod upravom bosanskohercegovačkog zemaljskog erara.¹⁶

на које треба примјенити чл. 208. Сен Жерменског односно чл. 191. Трианонског мировног уговора, бр. 6436 през./1923, Сарајево, 6. 7. 1923.

¹² ABH, FТОК, К–1, омот бр. 1. *Привредна политика Аустро–Угарске монархије у Босни и Херцеговини; Godišnji izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, Сарајево, 1923, 9).

¹³ Архив Југославије Београд, *Zbirka Vojislav Jovanović Marambo* (335), fascikla 19, једница описа 18. *Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини*.

¹⁴ Одредбама рударског закона за Босну и Херцеговину основана је 1887. године рударска задруга Bosnia с капиталом од 1.720.000 круна раздјелjenih на 100 дionica од којих је земалјском ерару припадало 69%, а 31% аустријско–њемачком и мађарском капиталу. (*Изјевљај о управи 1906*, 461; ABH, FТОК, К–7, омот бр. 10. *Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu Trgovačkoj i obrtničkoj komori u Sarajevu*, бр. 12.666/26, Сарајево, 7. јула 1926).

¹⁵ У руднику Чевљановићи 1900. године произведено је 55.492 квintала (q) (вrijedности 225.590 круна) mangana, у Sinjakovu 1.308 q (226.121 круна) bakra, а у руднику Маškara 67,5 q живе (39.338 круна). Године 1904. производња је била слjедећа: mangana 11.140 q (у 1903, 45.374 q), bakra 494 q (1903, 1.366 q), живе 81 q, kромове rude 2,787 q (1903, 3.103 q). (ABH, *Fond Rudarsko glavarstvo Sarajevo*, К–13, бр. 1031. *Geschäfts – berichts der gewerkschaft „Bosnia“ für das Jahr 1900*, Wien, 1901; ABH, FRGS, К–15, бр. 1327. *Geschäfts – berichts der gewerkschaft „Bosnia“ für das Jahr 1904*, Wien, 1905).

¹⁶ Preduzeće је основано с почетним капиталом од 4.000.000 круна, од чега је земалјски ерар посједовао 1.980.000, а аустријско–њемачки капитал 2.020.000 круна. (ABH, FТОК, К–1, омот бр. 12. „*Sadašnje privredno stanje u BiH*“ *predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*).

Vareški rudnik u svom području imao je četiri majdana željezne rudače (Smreka, Draškovac, Brezik i Pržići), koji su bili snabdjeveni modernim tehničkim uređajima. Vađena ruda sadržavala je 40–60% željeza.¹⁷ Eksploatacija se vršila u otvorenim rudištima i jamskim radom.

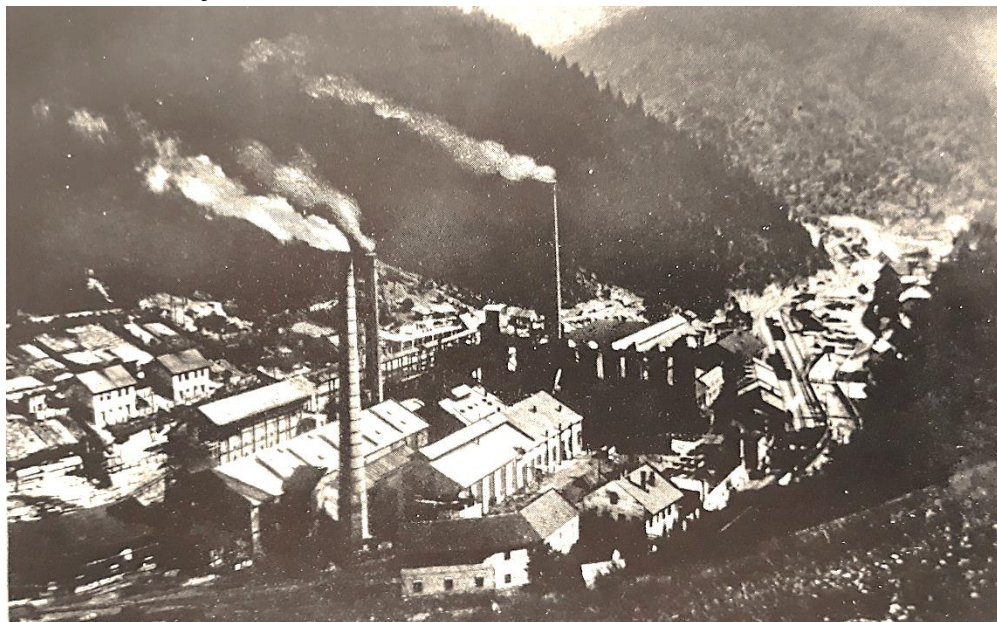
Rudnik Draškovac

Uz vareški rudnik na mjestu starih primitivnih duvnica sagrađena je 1890/1891, kapitalom austrijske Wiener Bank–Verein (51%) i bosanskohercegovačkog erara (49%), prva visoka peć za proizvodnju sirovog željeza. Pet godina kasnije (1896) postavljena je i druga peć. Prva peć srušena je 1898. godine i na njenom mjestu podignuta druga. Obje vareške peći imale su godišnji kapacitet od oko 70.000 tona sirovog gvožđa. Međutim, obje paralelno nisu mogli biti u pogonu, jer su pomoćni uređaji (duhaljke, zagrijači zraka i čistioci visokopećnog gasa) bili preslabi, zbog čega se kapacitet nije mogao iskoristiti u ponom obimu.¹⁸ Pored visokih peći željezara je imala livnicu s dvije kupolne peći ukupnog kapaciteta pet tona na sat. Glavni proizvodi livnice bili su: livene

¹⁷ *Statistički podaci o radu državnih rudarskih preduzeća 1918–1926. god.*, Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, Sarajevo, 1926, 24.

¹⁸ *Statistički podaci o radu državnih rudarskih preduzeća 1918–1926*, 24; Uroš, Lazović, *Metalurškijska industrija*, u: Grupa autora, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo, 1938, 310.

cijevi, peći, kotlovi za hemijsku industriju i dr. Željezničkim uskim kolosijekom Podlugovi – Vareš izlazila je na prugu Bosanski Brod – Sarajevo. U početku je proizvodnja vršena pomoću drvenog uglja, a kasnije koksa. Sirovo željezo dobijeno na takav način bilo je samo sirovina i nije bilo tehnički upotrebljivo. Moralo se dalje prerađivati u čeličanicama i valjaonicama da bi se dobilo kovano željezo i čelik.

Željezara Vareš

S tim u vezi, uporedo s podizanjem visoke peći u Varešu, 1892. počela je s radom Zadruga za prerađu sirovog željeza u Zenici (Eisen und Stahlgewerkschaft Zenica), koja je 1899. pretvorena u dioničko društvo željezne industrije (Eisen-industrie-Aktiengesellschaft) s većinskim vlasništvom novčanog zavoda Niederoesterische Eskomptgesellschaft, odnosno austrijsko-njemačkog kapitala.¹⁹ Na odabir lokacije odlučujuće su utjecali povoljan položaj, jer je Zenica ležala na željezničkoj pruzi Bosanski Brod – Sarajevo, blizina bogatih

¹⁹ Prvobitno je imala dionički kapital od 2.600.000 K, potom 3.000.000 K, pa 5.000.000 K, od čega je bosanskohercegovačka vlada imala 10% udjela. (Arhiv Srednjobosanskog kantona, Travnik, *Fond Željezara Zenica*, Sekretarijat. Izvadak iz trgovačkog registra okružnog suda u Travniku za društvene tvrtke za firmu „Eisen Industrie actien Gesellschaft u Zenici“; ASBK, FŽZ, Akta 1921–1929. *Железара Зеница. Оснивање, дионичарска главница и национализација*).

naslaga smeđeg uglja i mala udaljenost od Vareša.²⁰ U željezari je prerađivano sirovo vareško željezo u tehničko i upotrebljivo valjano željezo i čelik od kojih je izrađivano valjano šipkasto i fasovano željezo, valjana žica i jamske tračnice do 12,5 kg težine po dužnom metru. Za preradu je koristila ugalj iz lokalnog zeničkog rudnika.²¹ Vlada joj je garantirala da će duži niz godina dobijati željezo iz vareške topionice, a ugljen iz erarskih rudnika u Zenici uz cijenu koja je jedva pokrivala režijske troškove proizvodnje. Puni proizvodni zamah postigla je 1904. godine kada je pristupila austrougarskom željeznom kartelu.²² Jednu četvrtinu proizvodnje plasirala je u Bosni i Hercegovini, a ostatak na vanjsko tržište i to: 10% u austrijskim alpskim zemljama i primorju, 55% u zemljama krune Stjepanove (Ugarska, Slovačka, Hrvatska, Slavonija, dijelovi Vojvodine i Kneževina Transilvanija), a 10% u Srbiju, Rumuniju, Bugarsku i Osmansko carstvo. Na balkanskom tržištu imala je ozbiljnu konkurenciju njemačkih i belgijskih preduzeća.²³

Državni ugljenokop i željezara Zenica

²⁰ Branislav, Begović, Tvornica drvenjače i papira – preteča industrije željeza u Zenici, *Pregled*, God. LXIX, br. 10, Sarajevo, oktobar 1979, 1209.

²¹ ABH, FTOK, K-1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.

²² Željezara je pristupanjem austrougarskom željeznom kartelu osigurala bolju prodaju ne samo u okviru Monarhije, nego i okruženja (Srbija, Bugarska i Rumunija). (ASBK, FŽZ, Sekretarijat. *Željezara Zenica i izgradnja bosanske industrije željeza*, Zenica, 9. oktobra 1923).

²³ ABH, FTOK, K-1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.

Da bi omogućila veću proizvodnju sirovog željeza za potrebe novoosnovane željezare u Zenici i time skupčane investicije, izdala je 1895. godine Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine vareški rudnik i topionicu strancima u neotkaziv zakup na 50 godina,²⁴ a zadržala u posjedu svoje dionice.²⁵ Rudnik i topionica s postrojenjima i ostalom imovinom trebali su prijeći u posjed Bosne i Hercegovine nakon amortizacije glavnice u zakupnom roku (do 1945). Država kao zakupac bila je dužna da predaje austrijskom društvu 2 / 3 godišnje dobiti.²⁶ Maksimalnu proizvodnju vareška željezara ostvarila je 1913. kada je proizvela 21.813,14 t sirovog materijala od čega je 11.506,54 t istopila u vlastitim pećima, a ostatak eksportovala u druge dijelove Monarhije.²⁷ Zenička željezara pak, svoju maksimalnu proizvodnju ostvarila je 1912. godine, kada je proizvela 32.790,6 tona metalne robe.²⁸

Zamah industrijskog razvitka u Bosni i Hercegovini zaustavljen je izbijanjem Prvog svjetskog rata, kada je značajan dio industrijskih preduzeća morao obustaviti rad, ponajprije ona koja su ležala u operacionim područjima ili krajevima koji su s njima neposredno graničili.²⁹ Ipak, austrougarske vlasti su tokom rata posebnu pažnju posvetile eksploataciji rudnika svih vrsta, stavljajući ih pod vojnu upravu. Mobilizacijom velikog broja radnika prvih ratnih godina (1914. i 1915) došlo je do pomanjkanja radne snage, usljed čega je proizvodnja ekstraktivne industrije, bez obzira na njen značaj za vođenje rata, u

²⁴ Vlada je vareški rudnik i topionicu prodala u zakup na 50 godina d. d. „Vareš za proizvađanje željeza” za svotu od 1.700.000 K, odnosno 231.055 K godišnje. (Željezara u Varešu, *Bosanski Lloyd*, God. III, br. 17, Sarajevo, 27. aprila 1921, 2).

²⁵ ABH, *F TOK*, K–1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH” predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.

²⁶ ABH, *Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu*, K–26, br. 31A/1922; ABH, *FMTI*, K–16, br. 4526/1922; *Industrija Drinske banovine*, *Народно јединство*, Илустровани званични алманах – календар Дринске бановине за просту 1930/31. годину, Год. I, Сарајево, 1930, 154.

²⁷ ABH, *FMTI*, K–16, br. 4526/1922.

²⁸ ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. *Eisenindustrie aktien –Gesellschaft Zenica*, Zenica, Mai 1925; ABH, *FMTI*, K–98, br. 1182/1927. *Eisenindustrie– aktiengesellschaft „Zenica“*. *Geschäftsbericht über das Geschäftsjahr 1902, 1903, 1906, 1907, 1909, 1911, 1912, 1913*, Wien–Zenica; *Сумарни извјештај о раду TOK у 1911. и 1912*, 72–73; Љубомир, Ст., *Косиер, Босна и Херцеговина. Економски фрагменти и контуре*, Београд, 1927, 217, 218, 243.

²⁹ Salkan, Užicanin, *Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Prvog svjetskog rata*, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, God. XLIII/2013, Sarajevo, 2013, 250.

znatnoj mjeri opala. Privredna aktivnost, naročito u rudnicima uglja i željeza, bila je intenzivirana nakon otklanjanja neposredne ratne opasnosti. Upošljavanjem povojničenih radnika i većeg broja ratnih zarobljenika u rudnike 1916. godine, rezultiralo je značajnim porastom proizvodnje. Rast proizvodnje uglja bio je posljedica velikih potreba, prvenstveno željeznice i metalne industrije, a također i eksploatacije uglja iz novoosnovanih rudnika.³⁰

Zbog stalnih ratnih potreba za željezom, austrougarske vojne vlasti su jula 1916. godine, pored pojačane eksploatacije rudnika željeza u Varešu, otpočele i s eksploatacijom rude iz rudnika Ljubija,³¹ mada je prva sistematska istraživanja ovoga rudišta još 1913. provela Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine. Rudnik je vlastitom prugom dugom 18,9 km (s maksimalnim učinkom od 2.000 vagona dnevno), bio spojen s državnom željeznicom Banja Luka–Sunja i Šipadovom (Prijeđor–Drvar) industrijskom željeznicom uskog kolosijeka.³² U njegovom vlasništvu bilo je još stovarište (bunker) u Prijedoru, te zaštitna i dolovna polja rudnog terena Ljubije-Stari Majdan koja su u rudarskom katastru bila upisana na državni erar.³³ Proizvodnja željeza naročito je intenzivirana u drugoj dekadi rata. Jedan dio rudače iz vareškog rudnika (3 / 5) prerađivala je topionica u Varešu, dok je ostatak, kao i cjelokupna proizvodnja rudnika u Ljubiji preko Bosanskog Broda i Metkovića izvožena u razne topionice Monarhije.³⁴ U nizu ratnih godina proizvodna sposobnost željezara opada

³⁰ ABH, FTOK, K–1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.; ABH, FPUBIH, prez. br. 6436/1923. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину Делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Репарационој Комисији у Паризу, *Добра и својине у Босни и Херцеговини, на које треба примјенити чл. 208. Сен Жерменског односно чл. 191. Трианонског Мировног Уговора*, бр. 6436 през./1923, Сарајево, 6. 7. 1923; Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву, *Народно јединство*, Год. VI, бр. 237, Сарајево, 27. новембра 1923, 2; *Опис државних рударских предузећа*, Сарајево, 1926, 5–15.

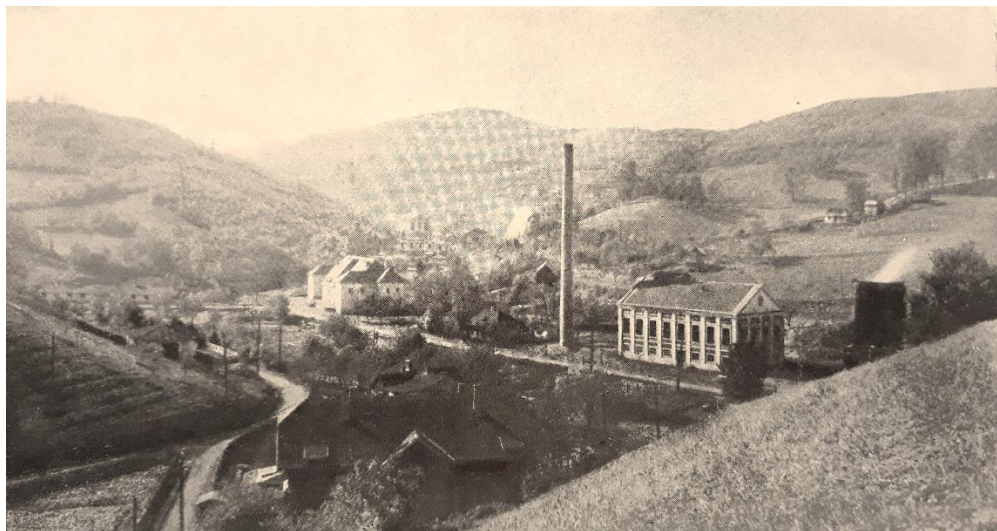
³¹ ABH, FTOK, K–1, omot br. 11. *Privredna politika Austro–Ugarske monarhije u BiH; Опис државних рударских предузећа*, 23; Joso, Lakatoš; Aco, Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1924, 72; K. Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 52.

³² J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 72.

³³ Pitanje Ljubije, *Босански Лојд*, Год. II, бр. 52, Сарајево, 15. децембра 1920, 5.

³⁴ Прве године рата (1914) из рудника Вареш извезено је 667.570 квинтала (q) рудаће, 1915. (480.587 q), 1916. (774.817 q) и 1917. године 663.540 q. Од јула 1916. до краја октобра 1918. године из рудника Лјубија отпремљено је 381.372 тоне рудаће, од чега је 118.565 т (31,15%) отишло у Аустрију, а 262.506 т или 68,85% за угарске високе пећи. (Joso, Lakatoš, *Privredni alamanah jugoslovenskog Lloyd*, Glava IV, Zagreb, 1929, 30; J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 75; ABH, FTOK, K–2. Генерални консул Черовић

zbog problema s nabavkom „materijala i radnih sila te saobraćajnih nepri-
lika.“³⁵

Radnik željezne rude Ljubija

Rad u novom privrednom i političkom ambijentu

Nakon okončanja Prvog svjetskog rata i sloma Austro–Ugarske monarhije, 1. decembra 1918. godine ujedinjenjem jugoslavena nastala je monarhistička Jugoslavija u čiji sastav je ušla i Bosna i Hercegovina.³⁶ Ujedinjenje je donijelo krupne političke i privredne promjene. Zajednički život počeo je na osjećaju potrebe političke zajednice, ali sa neodređenim i neprečišćenim nacionalnim i pitajem unutarne državne organizacije. Novoformirana država u svoje političke granice integrirala je historijska područja koja su se do tada

Краљевском Министарству Спољних Послова (Консуларно–трговачко одељење) у Београду, бр. 5685/21, Беч, 10. јуна 1921.

³⁵ ABH, FMTI, K–98, dok. br. 1182/1927. Dioničko društvo za industriju željeza Zenica. *Izveštaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XX. redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu.*

³⁶ Službeni naziv novoformirane države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921, kada je država dobila novi naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 3. oktobra 1929. godine Kraljevina Jugoslavija. U ovom radu radi jednoobraznosti koristit će se naziv Kraljevina Jugoslavija za cijeli period koji se obrađuje.

nalazile u različitim državama i ekonomski razvijala u potpuno drugačijim privrednim i političkim okruženjima. Državna administracija suočila se s ozbiljnim problemom kako te raznorodne sisteme kultivisati u funkcionalnu političku i ekonomsku cjelinu. Konstituisanje države išlo je sporo, usljed dijametralno suprotnih pogleda na državno uređenje. Ipak, političko ustrojstvo išlo je brže od ekonomskog. U relativno kratkom vremenskom periodu formirane su državne institucije i donijet Ustav (28. juna 1921) kojim je proklamovan centralizam, ali nije uspostavljen stabilan ekonomski poredak. Izjednačavanje i preobražaj raznorodnih u jedinstven upravni sistem zemlje nisu davali željene rezultate, jer je nastavljao da živi raniji regionalni i partikularistički duh koji se razilazio sa proklamovanim centralizmom. Privredni razvoj zemlje odvijao se spontano pod dejstvom ekonomskih zakonitosti i bez podsticaja vlade.³⁷ Posebne teškoće u modeliranju zemlje stvarale su političke i nacionalne konfrontacije, heterogeno zakonodavstvo, ekonomija, saobraćaj i druge privredne i društvene različitosti jugoslavenskih naroda. Neuspjeli su bili pokušaji vlasti da u punoj mjeri osiguraju stabilnost u javnom životu, sigurnost u državi, kao i obezbjeđenost i sigurnost u privatnom životu, bez kojih nije bilo uvjeta za privrednu kalkulaciju, niti sigurnosti za plasiranje domaćeg, a pogotovu stranog kapitala. Nemogućnost režima da zemlju politički stabiliziraju, indirektno se odrazilo na privredne tokove.³⁸

Nacionalizacija crne metalurgije

U novoformiranoj državi za strani kapital, odnosno strana industrijska preduzeća, nastale su sasvim druge prilike.³⁹ Uopćeno gledajući, cjelokupna

³⁷ Драган, Милићевић, Југословенско питање и југословенска индустрија, *Српски књижевни гласник*, Књ. LXI, бр. 8, Београд, 16. децембар 1940, 605–607. Опширније о улози државе у привреди Кралјевине Југославије види у: Никола, Вучо, *Државна интервенција у привреди. Историјски развој*, Прво издање, Београд, 1975; Смилјана, Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941*, Београд, 1986; Мијо, Мирковић, *Индустријска политика*, Београд, 1936; Ђорђе, Крстић, *Аграрна политика у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1938; Драган, Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010.

³⁸ Први услов привреде је стабилност, *Јужни Lloyd*, God. V, br. 16, Сарајево, 28. априла 1929, 1.

³⁹ Мјере против непријатељског капитала и страним држављанима, *Југославенски Lloyd* (Хрватски Lloyd), God. XI, br. 20, Загреб, 8. оžујка 1919, 1.

atmosfera poslije ujedinjanja bila je nepovoljna za održavanje i razvijanje industrije.⁴⁰ Nova državna vlast odmah je otpočela kampanju eliminacije stranog elementa i stranog kapitala iz nacionalne privrede. Kako bi isključila učešće stranaca u privrednim tokovima zemlje pokrenula je nacionalizaciju privrednih subjekata u vlasništvu državljana ili društava zemalja koje su tokom Prvog svjetskog rata bile na neprijateljskoj strani. Zakonsku osnovu omogućili su joj međunarodni pravni akti, a radilo se o imovini državljana Njemačke, Osman-skog carstva, Bugarske, Austrije i Mađarske.⁴¹

U državnoj vladi prevladavala je politika da se strana preduzeća u Bosni i Hercegovini moraju nacionalizirati i novčano i personalno. Milivoje Savić, načelnik u Ministarstvu trgovine i industrije, koje je bilo nadležno za harmonizaciju privrednog zakonodavstva i uređenje privrede, zastupao je mišljenje da „država treba da pomogne, da Vareš, Zenica, Jajce, Teslić i Lukavac pripadnu našim ljudima i državi.”⁴² Povodeći se takvim mišljenjima, nadležni su donijeli odluku da kvota učešća stranog kapitala u preduzećima ne smije biti

⁴⁰ *Godišnji izveštaj Privremene Radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, Sarajevo, 1923, 10.

⁴¹ Sile Antante su u savezničkim zemljama i okupiranim krajevima odredile da se imovina neprijateljskih državljana ili likvidira ili stavi pod sekvestar, pa je tu mjeru primijenila i Kraljevina Jugoslavija. Sva preduzeća (fabrike, banke, trgovačke, industrijske i znatske radnje i radionice itd.) i imovinski objekti razne vrste (gotov novac, hartije od vrijednosti, razna novčana primanja i nepokretna imanja) na teritoriji cijele Kraljevine, koja su pripadala podanicima ili društvima i preduzećima neprijateljskih država, kao i preduzeća i imovinski objekti mješovitog karaktera, stavljeni su pod naročiti nadzor (seksvestar) i podvrgnuti likvidaciji. U naredbi Ministra industrije i trgovine o primjeni *Zakona* navedeno je: „S obzirom na interese domaće privrede i radinosti, koje sam pozvan da štitim i na obaveze koje je država primila na sebe prema svojim saveznicima i prijateljima, a u cilju obeštećenja za povrede nanijete ratom države i njenim podanicima u čemu mu je staranje povereno, a na osnovu članova 4, 5, 14, i 24. zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom i tačka II. pod A. člana 1. zakona o uzimanju na znanje i odobrenje odluke parizke ekonomske konferencije, rešenja ministarskog saveta (...) o rasprostiranju važnosti ovog zakona [na] celu teritoriju kraljevstva (...)” Dakle, radilo se samo o teritorijalnom proširenju važenja „Zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su bile u neprijateljstvu sa Srbijom“ donijetog 17. augusta 1915. i odluke Pariske ekonomske konferencije od 18. oktobra 1916. godine. (ABH, *FMTI*, K-23, br. 8533/1922. *Ministarstvo trgovine i industrije*, broj 6717, Beograd, 30. aprila 1919; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1919, Sarajevo, 1920, 73-74).

⁴² Миливоје, М., Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, I део, Сарајево, 1922, 266.

veća od 49%, a stranih radnika od 5% ukupno zaposlenih. Postavljena ograničenja bila su motivisana nacionalnim i političkim interesima i uopće nisu vodila računa o ekonomskoj stvarnosti. Među vladajućim krugovima bilo je rasprostranjeno mišljenje da se „strani nacionalni elementi” što prije udalje iz privrede i zamjene domaćim „lojalnim” državi. Zamjena stranog kapitala i strane radne snage trebala se izvršiti i po cijenu ekonomske štete.⁴³

Kako se strana preduzeća, a s obzirom na svojinska shvatanja i prava koja su vladala, nisu mogla prosto ekspropriisati, pravile su im se razne smetnje u radu kako bi se primorala na nacionalizaciju. Od te ucjenjivačke politike bosanskohercegovačka industrija trpjela je ozbiljne štete, jer je većinom bila u rukama stranaca.⁴⁴ Pošto se preduzimačima nije isplatilo da svoje tvornice, koje su bile zasnovane na širokoj bazi i još neamortizovane, odjednom likvidiraju, postupak nacionalizacije izvršen je tako što su domaći privredni i politički moćni krugovi dobili nešto akcija preduzeća i jak utjecaj u njihovim upravama, dok su firme stvarno i dalje ostale u rukama stranaca. Pored izazivanja krize postojećih preduzeća, nacionalizacija je imala za posljedicu i nepovjerenje stranog kapitala koji je bio ekonomski potreban i neizbježan.⁴⁵

U postupku nacionalizacije država je od Zemljaske vlade Bosne i Hercegovine naslijedila rudnike uglja i željeza, te topionicu i livnicu u Varešu. Upravu nad njima vodila je preko Direkcije državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, kojoj su bili podređeni rudnici gvozdene rude u Varešu i Ljubiji, visoke peći i lijevaonica u Varešu, rudnik manganove rude u Čevljanovićima i kromove rude u Dubošćici.⁴⁶ Sva preduzeća izuzev Vareša, Semizovca i Dubošćice bila su u 100% vlasništvu državnog erara. U Varešu je država posjedovala 49% kapitala, a bio je u zakupu do 1945. godine, kada je u potpunosti trebao prijeći u njeno vlasništvo, dok je bila većinski vlasnik rudnika Semizovac i Dubošćica

⁴³ Мари–Жанин, Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 290.

⁴⁴ Упропаштавање индустрије, *Глас слободе*, God. X, br. 243, Sarajevo, 9. novembra 1920, 1.

⁴⁵ Опширније о томе видјети у: Salkan, Užičanin; Adnan, Velagić, Nacionalizacija industrijskih preduzeća na području Bosne i Hercegovine u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Saznanja*, God. IV, br. 4, Tuzla, 2013, 89–115.

⁴⁶ Rudarska direkcija u Sarajevu upravljala je s 25 državnih rudarskih preduzeća, a bili su joj podređeni i cinkarna u Celju i mineralno Guberovo vrelo u Srebrenici, koji su eksploatisani u privatnoj režiji. (*Opis državnih rudarskih preduzeća*, 5–25).

s 69% udjela.⁴⁷

Za razliku od rudnika u željezari Zenica stranci su posjedovali većinu kapitala. Stoga je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, shodno rješenju Ministarstva trgovine i industrije, izdala naredbu da se željezara, kao imovina njemačkih državljana, stavi pod sekevestar, odnosno poseban nadzor države, koji je ostao na snazi do 1924. godine. Dionički dio željezare od 10% koji se nalazio u rukama bosanskohercegovačkog erara prešao je u posjed države. Vlada je za upravnika postavila komesara koji je bio apsolutna nadzorna vlast u preduzeću.⁴⁸ Komesar se od momenta postavljenja pitao za svaki akt. Raniji direktor ostao je na položaju jer je poznavao rad u firmi, ali nije imao prava koja su mu ranije pripadala. Nije mogao ni jedan akt „koji ne spada u obični dnevni posao učiniti bez odobrenja sekvestra.“⁴⁹ Komesar je vodio brigu o preduzeću, a posebno da se njegova imovina ne otuđi ili izveze van državnih granica.⁵⁰ Za svoj rad dobijao je naknadu iz prihoda preduzeća. O nadzoru nad preduzećem bar jednom mjesečno podnosio je izvještaj nadležnim organima vlasti. Iako su komesari imali velika ovlašćenja, ipak, bar formalno, nisu smjeli ometati niti praviti prekide u radu preduzeća.⁵¹

⁴⁷ ABH, *FMTI*, K-26, dok. br. 31A/1922; J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 63.

⁴⁸ Zakon o rukovanju s imetkom državljana neprijateljskih država na području Kraljevstva SHS, *Jugoslovenski (Hrvatski Lloyd) Lloyd*, God. XI, br. 25, Zagreb, 26. ožujka 1919, 1; Strani kapital i naša industrija, *Bosanski Lloyd*, God. II, br. 3, Sarajevo, 14. januara 1920. 1.

⁴⁹ ABH, *FMTI*, K-44, br. 7330/1923. Министарство трговине и индустрије Шумска-Индустријска Централа Земалској влади у Сарајеву, III. бр. 502, Београд, 4. 8. 1919.

⁵⁰ U svrhu nadzora staratelji su pregledali knjige, vodili izvode o stanju blagajne, vrijednosnih papira, robe i slično, a mogli su od menadžmenta preduzeća tražiti podatke o svim poslovima. Bili su dužni da prisustvuju sjednicama upravnog odbora preduzeća, a o svim važnijim dispozicijama odmah su obavještavali kotarsku oblast. Staratelji su vodili računa „da se usljed njegove kontrole ne smije prekidati rad društva ili preduzeća, te ne smije u tom pravcu praviti nikakove smetnje. U svim slučajevima, gdje mu se čini potrebita intervencija oblasti (kao obustava naređenja ravnateljstva društva ili preduzeća)“, morao se obratiti nadležnoj nadzornoj vlasti. (ABH, *FMTI*, K-79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i gosp. vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine neprijateljskih država*, Ad. br. 1299/prez., Sarajevo, 22. marta 1919).

⁵¹ ABH, *FMTI*, K-79, br. 3684/1925. Земалска влада за Босну и Херцеговину Свим окружним областима, котарским уредима, кот. испоставама и госп. повјеренику за зем.

Željezara je bila prisiljena da proizvodnju i rad prilagođavala tim novim uvjetima poslovanja. Otežana nabavka sirovog željeza iz Vareša, te nemogućnost dobave koksa iz inostranstva doveli su je u situaciju da u više navrata 1919. i 1920. godine obustavi rad.⁵² Naročito štetno na poslovanje djelovala je Vladina naredba iz septembra 1920. godine kojom je stavljena pod kontrolu Ministarstva za ishranu i obnovu zemlje, kao i postavljanje državnog kontrolora za nadzor prodaje njenih proizvoda.⁵³ Usljed komplicirane procedure pri nabavci, njeni kupci su svoje potrebe za željezom podmirivali kod drugih proizvođača, tj. njenih konkurenata, što je utjecalo na prodaju i proizvodnju, koja je svedena na najmanju moguću mjeru.⁵⁴

Sekvestar je željezari stvarao ozbiljne probleme, jer je otežavao raspolaganje s postojećim i priliv svježeg kapitala, nabavku sirovina, novih mašina, repromaterijala, ograničenja u poslovanju, trgovini, itd. Pošto se s nacionalizacijom odugovlačilo duže nego je trebalo, s obzirom na uvjete Trianonskog i Senžermenskog mirovnog ugovora, uprava željezare je samoinicijativno preduzimala neophodne korake za njeno provođenje.⁵⁵ Za to je bilo potrebno da najmanje 51% dionica prijeđe u vlasništvo domaćih pravnih ili fizičkih lica, te da se u upravne organe preduzeća imenuje nadpolovična većina domaćih ljudi.

главни град Сарајево, *Надзирање имовине поданика непријатељских држава*, бр. 944/през., Сарајево, 11. фебруара 1919.

⁵² АВН, *FMTI*, К-98, бр. 1182/1927. Дioničko друштво за индустрију željeza – Zenica, *Izveštaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

⁵³ АВН, *FTOK*, К-2. Трговачко обртничка комора за Босну и Херцеговину Министарству Исхране и Обнове земље Београд, *Уредба Министарства исхране и обнове земље о продукцији, расподели и продаји производа фабрике у Лукавицу, Зеници и Јајцу*, бр. 2902/1920, Сарајево, 22. 11. 1920; АВН, *FTOK*, К-2. *Zapisnik redovite XXVIII plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 20. i 21. decembra 1920. u dvorani komore u Sarajevu*.

⁵⁴ АВН, *FMTI*, К-98, бр. 1182/1927. Дioničko друштво за индустрију željeza – Zenica, *Izveštaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

⁵⁵ Национализација страних предузећа, *Привреда*, Год. I, бр. 2, Сарајево, 28. маја 1920, 1; О национализацији, *Привреда*, Год. I, бр. 6, Сарајево, 25. јуна 1920, 1; Продаја Штајнбасова предузећа, *Привреда*, Год. I, бр. 28, Сарајево, 22. новембра 1920, 1; Национализације, *Привреда*, Год. III, бр. 5, Сарајево, 12. фебруара 1922, 1; Трагикомедија национализације, *Привреда*, Год. II, бр. 55, Сарајево, 1. јуна 1921, 1.

Radi provođenja postupka nacionalizacije željezara je više puta tražila od Ministarstva trgovine i industrije da joj odobri održavanje skupštine dioničara. Dopisom od 5. jula 1919. godine menadžment je tražio održavanje skupštine na kojoj se trebala povećati dionička glavica i izabrati nova uprava firme, sastavljena većinom od domaćih ljudi.⁵⁶ Održavanje skupštine traženo je i radi osiguranja dodatnog kapitala za investicije i povećanje produktivne snage preduzeća.⁵⁷ Inicijativa je imala podršku i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, koja je smatrala „da bi nacionalizovanje ovog društva i povećanje njegovog društvenog kapitala, ležalo u interesu zemlje, pošto je to društvo jedno od najvažnijih poduzeća te vrste u našoj državi, te njegov napredak leži u interesu razvitka domaće industrije.“⁵⁸ Međutim, inicijativa nije dobila podršku nadležnih. Željezara je u novembru 1920. godine uputila novi prijedlog tražeći provedbu nacionalizacije na bazi povećanja glavnice s 5.000.000 na 7.500.000 kruna, izdavanjem 12.500 novih dionica uz emisijski tečaj od 600 kruna po dionici, te uz 50% sudjelovanje domaćih ljudi u upravi. Sve nove dionice trebale su se prepustiti „domaćim“ ljudima, a stari dioničari nisu mogli uzeti učešća u dokapitalizaciji.⁵⁹ Međutim, ni novi prijedlog Ministarstvo nije odobrilo. Propao je i pokušaj Jadranske banke, koja je 1921. godine otkupila znatnu količinu dionica, da s Bosanskom industrijalno-trgovačkom bankom u Beču sa starim dioničarima ispregovara nacionalizaciju.⁶⁰ Sekvestar je ostao na snazi

⁵⁶ „Da se ova operacija mogne provesti“, navodilo se u dopisu, „potrebno je održavanje glavne skupštine, koja bi imala zadaću da zaključi, da se ova povišica ne ima provesti sa pravom opcije starih dioničara, nego da se iste imaju prodati isključivo samo pripadnicima Kraljevstva S. H. S., (podvučeno u dokumentu, op. a.) tako, da bise time posjed dionica u rukama podanika našeg kraljevstva za jedan milion kruna povećao.“ U to vrijeme 6.000 dionica željezare nalazio se u rukama austrijskog kapitala, dok je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu posjedovala 2.600 dionica. (ABH, *FMTI*, K-63, br. 3391. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Visokom Ministarstvu za trgovinu i obrt Beograd, *Nacionalizovanje preduzeća*, Zenica, 5. jula 1919).

⁵⁷ ABH, *FMTI*, K-63, br. 3391. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Visokom Ministarstvu za trgovinu i obrt Beograd, *Nacionalizovanje preduzeća*, Zenica, 5. jula 1919.

⁵⁸ ABH, *FMTI*, K-63, br. 3391/1924. Narodna vlada S. H. S. za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu, br. 136.401/1919, Sarajevo, 31. jula 1919.

⁵⁹ ABH, *FMTI*, K-98, br. 1182/1927. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Zemaljskoj vladi sa Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, Zenica, 16. novembra 1920.

⁶⁰ ABH, *FMTI*, K-63, br. 3391/1924. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Dioničkog Društva za industriju željeza Zenica dne 21. aprila 1921. u Sarajevu.*

i nakon 16. maja 1923. godine, odnosno održavanja vanredne skupštine dioničara na kojoj je 12.567 dionica ili 52% cjelokupne dioničke glavnice željazare prešlo u ruke „Grajnic“ a. d. iz Sarajeva, što je s 2.600 dionica ili 10% kapitala u posjedu državnog erara, te 405 dionica koje su bile vlasništvo domaćih društava činilo apsolutnu većinu.⁶¹ Prelazak većine dionica u ruke sarajevske kompanije ipak, nije značilo da su se stvarno nalazile u posjedu domaćih lica. Naime, u 52% dionica koje su bile u rukama „Grajnic d. d.“ iz Sarajeva, Jadranska banka i državljani Kraljevine Jugoslavije imali su samo 55%, a istoimenom društvu iz Graca u Austriji 45% kapitala.⁶²

Stručnjaci su upozoravali Vladu na važnost crne metalurgije za cjelokupnu privredu i odbranu zemlje, zbog čega se nije smjelo dopustiti da bude u rukama privatnog sektora. Tražili su da država uzme direktnog učešća u željezari i da u njenu interesnu sferu uključi državnu topionicu u Varešu i ugljenokop u Zenici.⁶³ Uvažavajući mišljenje struke Vlada je krajem 1924. godine akcijski paket od 54% dionica željezare u Zenici otkupila preko državnog preduzeća Šipad a. d. Drvar. S obzirom da je u posjedu već imala 10% dioničkog kapitala, novim otkupom postala je većinski vlasnik s udjelom od 64% dionica.⁶⁴ Potom su rješenjem Ministra šuma i rudnika Šipadove dionice prodane

⁶¹ Na skupštini je izabran i novi Upravni odbor u kojem su bili: Sabo Jelić, Zagreb, predsjednik; dr. Josip Ažman, direktor Jadranske banke Ljubljana, potpredsjednik; dr. Dimitrije Antula, šef glavne rudarske direkcije u Beograd, potpredsjednik; dr. Ivo Turina, šef rudarske direkcije u Sarajevu, član; Vlado Sušić, direktor Šumsko industrijskog preduzeća Dobrljin–Drvar, Sarajevo, član; Karl Gigler, potpredsjednik Grenitz A. G. Graz, član; Alfred Krstelj, direktor Jadranske banke, Beograd, član; Carl Racher, Sarajevo, član; dr. Halidbeg Hrasnica, advokat i narodni poslanik, Sarajevo, član. U novi Nadzorni odbor ušli su: Vlado Andrić, Božo Čulić i Stevo Ćurčin. (ABH, *FMTI*, K–98, br. 1182/1927. *Реферат о ванредној главној скупштини акционара „Дионичког друштва за индустрију жељеза Зеница“, која је одржана 16. маја 1923. год. у Сарајеву*; ABH, *FMTI*, K–31, br. 1132/1923).

⁶² ABH, *FMTI*, K–98, br. 1182/1927. *Реферат о ванредној главној скупштини акционара „Дионичког друштва за индустрију жељеза Зеница“, која је одржана 16. маја 1923. год. у Сарајеву*.

⁶³ ASBK, *FŽZ*, *Билансе од 1921–1924. год.*

⁶⁴ ASBK, *FŽZ*, *Билансе од 1921–1924. год.*; ABH, *Fond ŠIPAD. Извештај управног одбора поднет XXIV. редовној Главној годишњој скупштини за пословну 1923/24. годину*; *Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji*, *Rudarski i topionički vesnik*, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6; ABH, *Fond „ŠIPAD“ – SOUR Šumarstvo, prerada drveta i prometa*.

Rudarskoj direkciji u Sarajevu. Austrijanci su ostali vlasnici 36% dionica firme sve do 1935. godine kada je uprava glavnicu preduzeća sa 1.250.000 povećala na 15.000.000 dinara, puštajući u opticaj novu tranšu dionica. Sve nove dionice otkupila je država, čime je došla u posjed 95% dioničkog kapitala, dok je u rukama stranaca ostalo neznatnih 5%.⁶⁵

Period stagnacije i opadanja (1918-1925)

Političke i ekonomske promjene koje su nastale ujedinjenjem značajno su utjecale na rad metalne industrije u Bosni i Hercegovini. Prirodno je bilo da novoformirana država kao jedna politička bude i jedna privredna cjelina.⁶⁶ Međutim, nesređene poslijeratne političke i privredne prilike u zemlji onemogućavale su normalnu privrednu saradnju među jugoslavenskim narodima, koji su do ujedinjenja imali različita politička i privredna uređenja.⁶⁷ Privredne veze koje je Bosna i Hercegovina imala do ujedinjenja, na polju uvoza, izvoza, slobodnog kretanja radne snage i kapitala, u novoj državi bile su prekinute. Preduzeća metalne industrije bila su odsječena od dobavnih izvora za sirovine i pomoćne materijale kao i od najvažnijih tržišta.⁶⁸

Bosanskohercegovačka metalna industrija, kako je naprijed navedeno, imala je sirovinsku bazu u rudnicima Ljubija i Vareš, koji su, s obzirom na raspoložive količine, kvalitetu i komunikacije imali najbolje uvjete za rentabilnu eksploataciju u cijeloj državi.⁶⁹ Rudnik u Ljubiji mogao je proizvesti godišnje 450.000 tona gvozdene rudače odličnog kvaliteta u vrijednosti od

Извештај Управног одбора Шумско-индустриског предузећа Добрљин-Дрвар а. д. о раду и стању пословања Предузећа у посл. години 1925/1926. поднешен XXVI. Редовној главној скупштини акционара на дан 14. априла 1926; Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, Rudarski i topionički vesnik, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

⁶⁵ Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

⁶⁶ Narodna ishrana, *Glas slobode*, IX, br. 28, Sarajevo, 5. februara 1919, 1.

⁶⁷ Др. Спахо о индустријском напретку Словеније, *Narodno jedinstvo*, IV, br. 181, Sarajevo 5. septembra 1921, 2.

⁶⁸ ABH, FMTI, K-98, 1182/1927. *Izveštaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešene na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

⁶⁹ Dragutin, Tibold, Važnost rudarstva u Bosni i Hercegovini za našu narodnu privredu i mogućnost za njegovu racionalizaciju – Ugljene supstance kao osnovica za elektrifikaciju

54.000.000 dinara.⁷⁰ Za razliku od drugih imao je lakšu eksploataciju jer se ruda nalazila na površini zemlje.⁷¹ Međutim, poslije ujedinjenja rudnik nije radio, a rudničke mašine su mirovala sve do 1922. godine kada su ponovo pokrenute. Proizvodnja je od tada konstantno rasla, a 1929. godine premašila je ratnu za 30%.⁷² Ruda je uglavnom izvožena u inostranstvo, dok se mali dio trošio u državi.⁷³ Vareški rudnik pak, mogao je proizvesti 250.000 tona rudače, a topionica 50.000 tona sirovog gvožđa i 6.000 tona livene robe u ukupnoj vrijednosti od 92.000.000 dinara. Rudnik je proizvodnju s postojećim tehničkim uređajima mogao povećati još za 10%, ali je do 1926. godine radio uglavnom na podmirenju potreba vareških visokih peći i ljevaonice.⁷⁴

Rudnici manganove rudače u Čevljanovićima i kromove rude u Dubošćici, radili su u promatranom periodu s čestim prekidima i neznatnim obimom proizvodnje, mada je postojala potreba za navedenim rudama pri proizvodnji čelika i drugih metalnih legura. Skromne radne prilike bile su posljedica slabe potražnje i prodaje robe. Proizvodnja manganove rudače u 1928. iznosila je 2.469,9 prema 1.898,3 t u 1927. godini. Kromove rudače proizvedeno je 101,5 t 1927, a 1928. godine 115,1 t.⁷⁵ Ovdje je potrebno napomenuti da se visina predratne, pa i ratne proizvodnje kretala između 28.000 i 48.000 tona. Prema tome, poslijeratna proizvodnja drastično je opala, tako da je u svojoj najjačoj poslijeratnoj godini (1923) dosegla 4.817 t, što je bilo za oko deset puta manje u odnosu na proizvodnju ostvarenu 1917. godine (46.851 t). Ovome je bez sumnje najviše doprinijelo nazadovanje željezo–topioničke proizvodnje za koju je upotreba mangana bila od presudne važnosti (s 57.380 t sirovog željeza proizvedenog 1913, na 3.495 t u 1925. godini). Uz slabu potrošnju u zemlji i izvoz

zemlje, *Rudarski i topionički vesnik*, God. IX, br. 44–45, Beograd, 15–22. novembra 1937, nepaginirano.

⁷⁰ I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 67–68.

⁷¹ Рудокоп Љубија, *Привреда*, Год. III, бр. 12, Сарајево, 1. април 1922, 1–2.

⁷² I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 68, 78.

⁷³ Prodaja Ljubijskog željeza bila je ograničena na zonu Mađarske i južnih granica Čehoslovačke, tj. uzak krug kupaca. Glavni konkurent rudnika na tom tržištu bila je Švedska. (ABH, FTOK, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*).

⁷⁴ I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 78.

⁷⁵ ABH, FTOK, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

u inostranstvo je bio u padu, jer se većina topionica koje su se ranije snabdijevale iz bosanskih rudnika, nakon završetka rata orijentirale na druge dobavljače.⁷⁶

Rudnici metala dakle, mogli su proizvoditi veće količine rude i podmirivati većinu zemaljskih potreba. Međutim, državna privredna politika nije vodila računa o domaćoj proizvodnji, pa je puni kapacitet rudnika u promatranom periodu ostao neiskorišten.⁷⁷ Loša privredna politika nailazila je na kritiku stručnjaka i javnosti u kojima je iznošeno da „zemlja sa znatnim i dobrim kvalitetom gvozdene rudače (doduše, bez koksa, podesnog za metalurgijske svrhe)” uvozi iz inostranstva „znatne količine gvozdene robe – šinje, nosače (traverze), jače profilno gvožđe, i time znatno opterećuje naš trgovinski plaćevni bilans, a višku naše narodne snage oduzimamo time mogućnost zarade, umjesto da stvaramo uslove i mogućnosti što jačeg uposlenja.”⁷⁸

Državna topionica u Varešu jedina je proizvodila sirovo gvožđe u Kraljevini Jugoslaviji, koje je uglavnom koristila željezara u Zenici, sama vareška livnica, dok je mali dio trošen u drugim krajevima zemlje (Jesenice i Store). Topionica je dnevno mogla preraditi oko 300 t željezne rudače i proizvesti 140 t sirovog željeza, ali je faktička proizvodnja bila daleko manja.⁷⁹ Uzroka je bilo više, a glavni su nemogućnost prodaje sirovog željeza, kao i teškoće s nabavkom sirovina, prvenstveno koksa. Krajem 1918. godine topionica je obustavila rad visokih peći, a u pogonu je ostala samo ljevaonica. Jedna visoka peć puštena je u pogon ponovo početkom 1919, a druga krajem godine, što je naravno utjecalo i na rad rudnika gvozdene rude u Varešu.⁸⁰ Proizvodnja vareške topionice uglavnom je bila determinirana radom zeničke željezare, njenog glavnog konzumenta, jer su sve ostale željezare u državi ležale na granici (Jesenice i Store iz Slovenije) i bile udaljene od Vareša, zbog čega su jeftinije nabavljale sirovo gvožđe iz inostranstva.⁸¹ Dok je željezara u Zenici od kraja 1918. do

⁷⁶ J. Lakatoš, *Privredni alamanah IV*, 32.

⁷⁷ ABH, FRKBiH, K-5, dok. br. 58/1929. *Godišnji izvještaj saveza rudarskih radnika za Bosnu i Hercegovinu za god. 1929.*

⁷⁸ D. Tibold, *Važnost rudarstva u Bosni i Hercegovini*, nepaginirano.

⁷⁹ Joso, Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyd*a, Glava IV, Zagreb, 1929, 31.

⁸⁰ J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 100.

⁸¹ Udaljenost Vareša do željezare Jasenice i Store iznosila je 770 km, ali je Rudarski odsjek smatrao da bi adekvatnom carinskom (10 zlatnih dinara) i prevoznom tarifom strana

1924. godine kupila od vareške topionice cca 3.000 vagona sirovog gvožđa, slovenske su nabavku vršile iz inostranstva, a iz Vareša kupile svega 425 vagona.⁸² I za ostale svoje proizvode topionica je bila oslonjena na domaće tržište, gdje je najviše prodavala cijevi, armaturu, trgovački lijev, peći i ostali mašinski i građevinski lijev.⁸³ Povećanje proizvodnje sirovog gvožđa u Varešu bilo je dakle, uvjetovano intenzivnijim radom željezare u Zenici.⁸⁴ Slaba prodaja vareškog sirovog željeza bila je posljedica i inostrane konkurencije, kao i velike količine željeza koje je država dobijala putem reparacija za ratnu odštetu. Jaka strana konkurencija bila je posljedica loše carinske zaštite, jer su sve evropske države carinskim stavovima štitile svoje industrije,⁸⁵ dok je Kraljevina Jugoslavija imala slobodan uvoz sirovog gvožđa. Problem željezari predstavljala je i udaljenost od zemalja (Engleska, Čehoslovačka) iz kojih je dobavljala materijal neophodan za proizvodnju (feromangan i koks), jer je morala plaćati visoke prevozne tarife.

Proizvodi vareške željezare

konkurencija bila eliminirana, a njena produkcija podignuta na predratni nivo. (ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929).

⁸² ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији у Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 23. XII 1924.

⁸³ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu kotore u 1929*, 39.

⁸⁴ ABH, *FTOK*, K–8, omot br. 10. *Privredne prilike u Bosni*.

⁸⁵ ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији у Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 23. XII 1924.

Zenička željezara nalazila se na pruzi Sarajevo–Bosanski Brod s kojom je bila spojena na glavni državni saobraćajni pravac Beograd–Ljubljana. Željezničkom prugom Sarajevo–Gruž Metković izlazila je na Jadransko more, odnosno izvozne luke. Nakon otvaranja pruge Užice–Vardište povezana je i s južnom Srbijom. Posjedovala je tri Martinove peći kapaciteta od po 15 tona. S punim pogonom svih peći imala je godišnji kapacitet od 5.600 vagona robe. Valjanje čelika obavljala je na četiri pruge i to jednoj za grubo od 5.000 KS, jednoj za srednje valjanje od 800 KS, jednoj za fino valjanje od 500 KS i jednoj za fino valjanje od 1.000 KS. Pruge za grubo valjanje i jedna za fino od 500 KS imale su parni, dok su pruga za srednje i za fino valjanje od 1.000 KS imale električni pogon. Struju su dobijale iz vlastite električne centrale.⁸⁶

Zenička željezara, sve do nacionalizacije (1924), spadala je u red najvećih gubitnika u zemlji.⁸⁷ O tome ilustrativno svjedoče podaci da je 1918. proizvedeno 11.799,20 t ili 30,3% sposobnosti, a 1919. godine 4.708,70 t ili 14,3% iskorištenosti kapaciteta, što je bila šestina proizvodnje ostvarene 1912. godine.⁸⁸ I kod tako maliskorištenosti kapaciteta, proizvodni troškovi su bili nerasmjerno veliki.⁸⁹ Uzroci su bili višestruki. Između ostalog, postavljeni sekvistar koji je ograničavao upravu preduzeća u poslovanju, loše saobraćajne prilike, neadekvatna carinska zaštita kao i pomanjkanje radne snage.⁹⁰ Situaciju je usložnjavalo i reducirano snabdijevanje sirovim gvožđem iz Vareša,

⁸⁶ ASBK, FŽZ, Akta 1921–1929. *Железара Зеница*, Зеница, 8. новембра 1923.

⁸⁷ ASBK, FŽZ, Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izveštaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu.*

⁸⁸ ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1914–1927. *Željezara Zenica izgradnja bosanske industrije željeza*; ASBK, FŽZ, Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izveštaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu.*

⁸⁹ Proizvodni troškovi su na početku 1919. iznosili 181 K, a na kraju godine 538 K. Godišnji prosjek proizvodnih troškova iznosio je 282 K za 100 kg željeza. (ASBK, FŽZ, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*).

⁹⁰ ASBK, FŽZ, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*; ABH, FMTI, K–98, dok. br. 1182/1927. *Izveštaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešene na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

usljed nestalne dobave koksa za topionicu.⁹¹ Stavljanje željezare pod kontrolu Ministarstva za ishranu i obnovu zemlje, kao i postavljanje državnog kontrolora u svrhu nadzora prodaje robe, prouzročili su gubitak stranih mušterija koji su zbog komplicirane procedure bili prisiljeni da gvožđa kupuju kod drugih prodavaca.⁹² Željezara je 1920. radila s 16,6% proizvodne sposobnosti,⁹³ a nepovoljne poslovne prilike potrajale su do kraja 1921. godine. Poremećaj u saobraćaju otežavao je plasiranje skromnih količina robe, a također i dobavu sirovina. Prodaju je remetila i vanredna nestabilnost dinarske valute, što je omogućilo sve jače prodiranje strane konkurencije, pod čijim pritiskom je došlo do pada cijena robe. Pod tim okolnostima željezara je u julu 1921. obustavila rad i otpustila 400 radnika.⁹⁴ U decembru je uspjela ponovo pokrenuti proizvodnju na šta je nesumnjivo utjecala izmjena carinske tarife kojom je domaća metalna industrija dobila adekvatniju zaštitu od konkurencije.⁹⁵

Povoljne radne prilike potrajale su i tokom 1922. godine. Međutim, proizvodni troškovi znatno su porasli zbog povećanja cijena sirovog gvožđa i uglja, rasta radničkih nadnica, te problema s transportom. Olakšavajuća okolnost za metalnu industriju bila je zauzetost njemačkih fabrika u proizvodnji reparacionih dugova, pa nisu stvarale konkurenciju na domaćem tržištu.⁹⁶ Ipak, tu okolnost želje-

⁹¹ Radi oskudice sirovog željeza krajem aprila 1920. godine željezara je obustavila rad, a u mjesecu maju i junu mirovala su sva postrojenja izuzev mehaničke radionice, što je prouzročilo gubitak od 1.950.633 K za maj, a 2,100.000 K za juni 1920. (ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*; ABHT, *FŽZ, Sekretarijat. Zapisnik sjednice ravnateljškog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*).

⁹² ABH, *FMTI*, K–98, dok. br. 1182/1927. *Izvjestaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešene na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

⁹³ ASBK, *FŽZ*, Akta skupština dioničara 1919–1923. Dioničarsko društvo za industriju željeza Zenica, *Izvjestaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu*.

⁹⁴ Cijene šipkastog željeza opale su od januara do juna 1921. godine s 1.306 K na 914 K, a do kraja godine na 783 K. Prosječna prodajna cijena 1922. godine bila je 1.579 K. (ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*).

⁹⁵ ABH, *FMTI*, K–3, dok. br. 315/1922. *Državni komesar industrije željeza d. d. u Zenici Ministarstvu za obrt i trgovinu odjeljenje u Sarajevu*, br. 54, Zenica, 22. novembra 1921.

⁹⁶ Njemačka industrija željeza 1922. godine je zbog oskudice uglja bila prisiljena nabavljati velike količine iz Engleske po znatno većim cijenama. Naravno to je utjecalo na rast proizvodnih

zare nisu uspjele iskoristiti, pošto nisu imale dovoljno kapitala za kupovinu neophodnih sirovina.⁹⁷ Dugotrajani poremećaj rada u rudnicima izazvao je nestašicu uglja,⁹⁸ što je s čestim obustavama saobraćaja utjecala na pad proizvodnje koja je iznosila 30% proizvodne sposobnosti željezara.⁹⁹

Radne prilike 1923. bile su povoljnije u odnosu na 1922, jer nije bilo po-manjkanja sirovog gvožđa i uglja, ali je došlo do rasta cijena koksa i drugih troškova proizvodnje.¹⁰⁰ Vlada je tokom godine ukinula povoljnu nabavku uglja i sirovog gvožđa iz Vareša, što je proizvodne troškove poskupilo za 38% u odnosu na 1922, dok su prodajne cijene porasle za 24%. Proizvodnja se nije mogla povećati zbog oskudice kvalifikovanih radnika, a „da opet dodjemo do kvalifikovanih radnika, stajalo bi nas izvanredno velikih žrtava“, konstatiralo je rukovodstvo željezara Zenica u jednom godišnjem izvještaju.¹⁰¹ Prodaja je bila bolja jer je željezara uspjela određene količine izvesti u Bugarsku. Međutim, u novembru 1923. godine nastupio je novi zastoј u prodaji, jer je strana konkurencija bila sve jača, a naročito češka, usljed prestanka Ruhrske konjunktуре.¹⁰²

troškova i na cijenu proizvedenog željeza. Oskudica uglja, u stvari, bila je glavni uzrok opadanja izvoza željeza iz Njemačke. (ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*; Opadanje njemačkog izvoza željeza, *Босански Лојд*, God. IV, br. 28, Sarajevo, 16. augusta 1922, 1).

⁹⁷ Sekvestar nad preduzećima otežavaо je osiguranje izvora finansiranja, odnosno kreditnih sredstava. Čak se ni banke koje su bile dioničari, zbog neriješenog statusa, nisu upuštale u nove kreditne aranžmane. U jednom dopisu koji je željezari Zenica dostavio direktor Šipada gosp. Vladimir Sušić, između ostalog, navedeno je da i pored njegove intervencije Jadranska banka nije bila „voljna da ulazi sa daljim kreditima kod Vas dok se pitanje dizanja sekvestra definitivno ne riješi.“ (ASBK, *FŽZ, Sekretariјat 1922. Шумско–индустријско предузеће Доберљин–Дрвар а. д. Дионичко друштво за индустрију жељеза Зеница*, Сарајево, 15. новембра 1922).

⁹⁸ ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*

⁹⁹ ASBK, *FŽZ, Sekretariјat akta 1914–1927. Željezara Zenica izgradnja bosanske industrije željeza.*

¹⁰⁰ ASBK, *FŽZ, Sekretariјat. Razna arhiva i osnivanje Bosna 1882. rudnika zadruga Srebrenica 1922–1931. Седница управног одбора. Извештај за годину 1923*, Београд, 29. фебруара 1924.

¹⁰¹ ASBK, *FŽZ, Sekretariјat. Izvještaj o sadašnjim prilikama Dioničkog društva za industriju željeza Zenica*; ASBK, *FŽZ, Upravni odbor 1920–1928. Zapisnik sjednice управног одбора друштва за индустрију жељеза Зеница, одржане у Загребу, Рачког улица 3/1, у просторијата друштва „Grenitz“ d. d. из Сарајева дне 12. септембра 1923. у 10 сати prije podne.*

¹⁰² ASBK, *FŽZ. Билансе од 1921–1924. год.*

Jedna od najnepovoljnijih poslijeratnih godina za cijelu svjetsku trgovinu gvoždem, a naročito domaću, bila je 1924. Cijene gvožđa su padale, dok se proizvodni troškovi nisu smanjivali. Kriza u crnoj metalurgiji, prema mišljenju stručnjaka, bila je posljedica „zastoja u građevinarstvu i dobijanju glomaznih železnih fabrikata na ime reparacija, ali najviše zbog strane konkurencije.“¹⁰³ Ostvarena proizvodnja zeničke željezare 1924. godine iznosila je samo 46% mirnodopske proizvodnje ili 33% njene proizvodne sposobnosti, zbog čega nije mogla odlučujuće utjecati na proizvodne troškove. Radi visokih cijena sirovina i slabe konjunktura menadžment je morao privremeno obustavljati rad Martinovih peći. Jedan dio radnika, uglavnom nekvalifikovanih, bio je otpušten,¹⁰⁴ dok su kvalifikovani bili preraspoređeni u druge proizvodne pogone.¹⁰⁵ Da bi racionalizovala proizvodnju željezara je najprije odustala od nabavke sirovog gvožđa iz Vareša, a potom pogon preuredila za upotrebu stranih polufabrikata koje je nabavljala po nižim cijenama. Menadžment se žalio da su „proizvodni troškovi osnovani (...) na cenama Vareškog sirovog gvožđa i Zeničkog ugljena. (...) Nesmisao državne politike cena vidi se najbolje iz te okolnosti, što su iz inozemstva nabavljani valjkovani polufabrikati, koji su opterećeni sa troškovima oko proizvodnje čelika, izvaljanja, kao i sa visokim vozarinskim troškovima, jeftiniji, nego Vareško sirovo gvožđe. 'Alpine' – polufabrikati stoje franko Zenica D : 280.--, Luksemburški materijal D : 250.--, Vareško sirovo gvožđe franko Zenica pako D : 279.--.“¹⁰⁶ Preduzetim mjerama preduzeće je uspjelo djelimično ublažiti gubitke.¹⁰⁷

¹⁰³ *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924*, Sarajevo, 1925, 11.

¹⁰⁴ U dva navrata otpušteno je 179 radnika. (ABH, *Fond Inspekcija rada za oblast sarajevsku*, K–5, dok. br. 893/1924. Dioničko društvo za industriju željeza, Zenica Inšpekciji rada Sarajevo, *Otpust radnika*, Zenica, 17. novembra 1924).

¹⁰⁵ Cijene željeza početkom godine bila je oko pet dinara po kilogramu, a tokom godine spala je na četiri, tj. za oko 20%. (ABH, *FIROS*, K–28, pov. br. 177/1924. Inspekcija rada za oblast sarajevsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Ministarstvu Socijalne Politike u Beogradu, *Industrija željeza Zenica obustava pogona martinovih peći i otkaz suvišnim radnicima*, br. 298 pov., Zenica, 18. maja 1924).

¹⁰⁶ ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. Razna arhiva i osnivanje Bosna 1882. rudnika zadruga Srebrenica 1922–1931. *Седница управног одбора. Извештај за годину 1923*, Београд, 29. фебруара 1924.

¹⁰⁷ Razlog obustave pogona bile su visoke cijene sirovog željeza i uglja, te slaba carinska zaštita, što je onemogućavalo sniženje proizvodnih cijena. Radi obustave otpušteno je 196

Nakon nacionalizacije 1924. godine i prelaska željezare u ruke države dolazi do poboljšanje prilika u preduzeću. Mjerodavni faktori tvrdili su da se ranija rentabilnost firme zasnivala, s jedne strane, na osiguranoj nabavci povoljnih sirovina putem ugovora sa Zemaljskom vladom u Sarajevu, a s druge, što je imala osiguranu izvjesnu prodaju, a time i jedan minimum proizvodnje koji joj je za racionalan rad bio neophodan. Prema njihovu mišljenju, uzroci nepovoljnog položaja u koji je željezara zapala nakon rata bili su gubitak dvaju temeljnih pogodnosti za egzistenciju. Prvi se odnosio na ukidanje ugovora o povoljnoj nabavci uglja i sirovog gvožđa, čime je preduzeće izgubilo rentabilnu bazu za snabdijevanje sirovinama, i drugi, gubitak ranijih prodajnih područja što je ugrožavalo njegovu egzistenciju.¹⁰⁸ Pošto su željezara u Zenici i topionica u Varešu, te ugljenokop Zenica bili upućeni jedni na druge, obustava rada u željezari direktno je utjecala i na proizvodnju navedenih preduzeća.

Prelaz većine akcija zeničke željezare u državno vlasništvo predstavljao je odlučan preokret, jer je u državnom interesu bilo da željezara postane jezgra industrije željeza u zemlji, prvenstveno radi zemaljske odbrane.¹⁰⁹ Nova uprava odmah je preduzela nužne korake u cilju stvaranja boljih uvjeta rada koji su značili povoljniju nabavku sirovog gvožđa i uglja. Zahvaljujući njenoj inicijativi u februaru 1925. godine Generalna rudarska direkcija dala je željezari povlastice pri kupovini sirovog gvožđa i uglja, što je proizvodne troškove smanjilo za 26%. Na temelju te nove baze 15. juna 1925. otpočela je s radom čeličana, a 1. jula iste godine i valjaonica.¹¹⁰ Povoljni proizvodni troškovi postignuti uglavnom jeftinijim cijenama sirovog gvožđa i uglja nisu imala puno efekta, jer su prodajne cijene usljed jake inostrane konkurencije znatno opale. Produkcija

radnika, a s obustavom valjaonice otpušteno je dodatnih 295 radnika. Jedino je 120 kvalifikovanih radnika tvornica zadržala u službi nadajući se skorijem poboljšanju prilika. (ASBK, FŽŽ, Sekretarijat. Razna arhiva i osnivanje Bosnia 1882. rudnika zadruga Srebrenica 1922–1931. *Седница управног одбора. Извештај за годину 1923*, Београд, 29. фебруара 1924).

¹⁰⁸ Željezara je prije Prvog svjetskog rata preko austrougarskog kartela gvožđa jednim odgovarajućim udjelom sudjelovala u pokriću potreba Monarhije u željezu, koji mu je garantirao uspješan rad. (ASBK, FŽŽ, Sekretarija 1922–1931. *Situacija Industrije gvožđa d. d. u Zenici koncem 1925*, Zenica, 26. februara 1926).

¹⁰⁹ Ранко, Деспић, Утицај привредне депресије на југословенско рударство, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 14, Beograd, 25. septembra 1936, 4.

¹¹⁰ ASBK, FŽŽ, Sekretarijat; Sjednice Skupština; Upravni i Nadzorni odbor 1925–1935; ASBK, FŽŽ, Sekretarijat 1922–1931. *Situacija industrije gvožđa d. d. u Zenici koncem 1925*, Zenica, 26. februara 1926.

ostvorena u 1926. godini još uvijek je iznosila svega 55% faktičke proizvodne sposobnosti željezare.¹¹¹

Pokušaj proširenja željezare Zenica

Usljed nedovoljne tehničke opremljenosti jugoslavenske metalne industrije uglavnom su izvožene sirovine, a uvoženi polupreradevine i gotovi proizvodi. Potrošnja željeza i njegovih preradevina u zemlji stalno je rasla. Godine 1926. potrošeno je 181.628 t željeza, 215.785 t (1927), a 1928. godine 298.675 t.¹¹² Dakle, potrošnja je za dvije godine porasla za 60,81%.¹¹³ Ukupna proizvodna sposobnost željezara u državi odgovarala je 36,83% ukupne potrošnje željezne robe tokom 1928. godine. Država je dakle, uvozila velike količine metalnih polufabrikata i gotovih proizvoda. Prema dostupnim podacima samo 1928. godine uvezeno je metalne robe u vrijednosti od 1.970 miliona dinara.¹¹⁴ Ukupan izvoz pak, iznosio je 51.000.000 dinara. Cijela privreda trpjela je gubitke usljed nesrazmjera uvoza i izvoza, pa je sve glasnije tražena izgradnja nacionalne teške industrije, jer je potreba za gvožđem u zemlji stalno rasla.

Uviđajući prijeku potrebu proširenja i izgradnje teške industrije za privredu i odbrambene potrebe zemlje, nadležni su u martu 1926. godine organizirali konferenciju u Zenici. Sjednici su prisustvovali predstavnici vlade i vojske (genaral Nedić, sekretar Savjeta zemaljske odbrane, general Joksimović, načelnik Artiljerijsko tehničkog odjeljenja Ministarstva vojske i mornarice) i

¹¹¹ Mjesečni troškovi sniženi su od 335,78 dinara u 1925. na 317,66 dinara u 1926. godini. Prosječna mjesečna prodaja porasla je od 97,77 vagona u drugom polugodištu 1925. na 137,76 vagona u 1926. godini, tj. za 40 vagona ili 45%. (ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1927. *Izveštaj i bilansa za 1926. godinu*).

¹¹² Interesantno je usporediti potrošnju gvožđa po jedinici stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji i pojedinim državama svijeta. Pošto je praktično nemoguće s matematičkom preciznošću ustanoviti potrošnju željeza i željeznih artikala, to se u tu svrhu uzima za bazu proizvodnja sirovog čelika, uzimajući pri tome u obzir i uvoz i izvoz. Izračunato na taj način potrošnja je 1929. po glavi stanovništva u Njemačkoj iznosila 240, Belgiji i Luksemburgu 388, Sjedinjenim Američkim Državama 518, Francuskoj 235, Engleskoj 272, a u monarhističko Jugoslaviji 19 kg. (Potrošnja željeza u Jugoslaviji, *Jugoslovenski Lloyd*, God. XXVI, br. 147, Zagreb, 4. jula 1934, 3).

¹¹³ ASBK, FŽZ, Akta 1927–1939. *Promatranje mogućnosti razvitka jugoslavenske industrije željeza*.

¹¹⁴ Новак, Поповић; Душан, Мишић, *Наша домаћа привреда – фактори – стање – унапређење*, Београд, 1929, 455.

rukovodstvo željezare u Zenici kao zainteresirane strane.¹¹⁵ Poslije duge i iscrpne diskusije, a po saslušanju predstavnika vojske i zemaljske odbrane o njihovim potrebama i stanovištu u pogledu razvijanja metalne industrije, donijeti su sljedeći zaključci:¹¹⁶

1) Metalnu industriju za snabdijevanje svih državnih potreba u miru i ratu, trebalo je izgraditi u Zenici.

2) Ona se trebala bazirati za komercijalne artikle na koksu, a za specijalne artikle, čija je proizvodnja morala biti autonomna, na električnoj energiji. Shodno tome, a u cilju racionalnog iskorištenja toplote i gasova, trebalo je u Zenici postaviti jednu visoku peć koja bi odgovarala potrebama za rad s koksom i odgovarajuće peći za proizvodnju čelika s električnom energijom.

3) U pogledu rude baza ove industrije trebali su biti rudnici u Ljubiji i Varešu, kao i hromni i manganovi rudnici u Semizovcu i Dubošćici.

4) Valjaonicu željezare trebalo je osposobiti za izradu saobraćajnih i vojnih potreba, radi stvaranja njihove potpune nezavisnosti.

5) Za dobijanje električne energije trebalo je izraditi kaloričnu električnu centralu u Zenici i to iz materijala za petu centralu dobijenog na račun reparacija, te iz agregata i njenih postojećih postrojenja uz eventualnu nadogradnju. Također, trebalo je ispitati iskorištavanja vodene snage rijeke Bosne kod mjesta Vranduk.¹¹⁷

6) Za razvoj metalne industrije trebalo je oformiti jedno privredno tijelo u koje bi ušle željezara u Zenici, državni ugljenokop u Zenici, državni rudnik i željezara u Varešu, po mogućnosti državni (rudnik) ugljenokop u Kaknju i rudnik Ljubija, te rudnici hromove i manganove rude u Semizovcu i Dubošćici. Sva navedena preduzeća trebala su se priključiti Industriji gvožđa u Zenici. U slučaju da rudnik Ljubija eventualno ne uđe u sastav industrije u Zenici, nadležni su trebali spriječiti stvaranje bilo kakve konkurencije zeničkoj teškoj industriji.

¹¹⁵ ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1927. *Zapisnik XII sednice Upravnog odbora industrije gvožđa d. d., u Zenici održane na dan 27. marta 1926. god., u direkciji željezare u Zenici.*

¹¹⁶ ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1927. *Zapisnik XII sednice Upravnog odbora industrije gvožđa d. d., u Zenici održane na dan 27. marta 1926. god., u direkciji željezare u Zenici.*

¹¹⁷ Na izradi grandioznog projekta da se ruda pomoću električne struje pretvori u željezo radio je ing. Simo Milošević, generalni direktor državnih rudarskih preduzeća. Nažalost sve je ostalo na projektu, jer vlada za taj unosan posao, koji je trebao osigurati procvat industrije željeza, nije uspjela osigurati sredstva. (Stjepan, Juraš, Značaj industrije željeza, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 11–12, Beograd, 10–25. avgusta 1936, 18).

7) Određen je Odbor u koji su ušli: dr. Ivo Turina, inž. Belančić, inž. Milošević i dr. Mateša, koji su s direktorom željezare Friemom trebali izraditi elaborat o potrebnim investicijama. Radi proučavanja investicija i njihovih troškova određeno je da inž. Milošević otputuje u Škodine fabrike, a potom zajedno s Friemom u odgovarajuće firme u Njemačkoj i Austriji. Odbor je do 15. marta 1927. godine o urađenom trebao podnijeti iscrpan izvještaj.

8) Nakon podnošenja elaborata od strane Odbora, trebalo je sazvati novu konferenciju na kojoj bi se detaljnije diskutovalo o ovom važnom pitanju, a posebno o finansijama i investicijama.¹¹⁸

Početkom 1927. godine izrađeni su elaborati po kojima se, prema zamisli nadležnih, na račun reparacija trebalo izvesti proširenje željezare kao osnove teške industrije u državi. Time je faktički unaprijed bio određen izvođač radova. Vlada je potom objavila međunarodni tender kojim je pozvala sve zainteresirane izvođače da se prijave. Na tender se javilo nekoliko reonomiranih svjetskih kompanija. Najrealniju ponudu u iznosu od 1.000.000.000 dinara za izgradnju kompletne teške industrije u Zenici (zajedno sa novom visokom peći) dala je firma Vitkovice iz Čehoslovačke.¹¹⁹ Najinteresantnija pak, bila je ponuda njemačke firme Krupp iz Esena, koja je samo za instalacije (bez zemljišta, građevinskih i ostalih radova, prevoznih i drugih troškova) tražila 45.000.000 zlatnih maraka. Zanimljivu ponudu dali su i Škodini zavodi iz Plznja. Kao izvođač i investitor radova za proširenje željezare javio se i jedan konzorcij domaćih banaka (Srpska banka iz Zagreba, Prva hrvatska štedionica i Slavonsko–Hrvatska hipotekarna banka). Međutim, njihova ponuda Vladi nije bila prihvatljiva, jer su tražile, između ostalog, da dobiju većinu akcija preduzeća, da novom društvu država dà

¹¹⁸ ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1927. *Zapisnik XII sednice Upravnog odbora industrije gvožđa d. d., u Zenici održane na dan 27. marta 1926. god., u direkciji željezare u Zenici.*

¹¹⁹ Iznos od jednu milijardu trebao se utrošiti prema sljedećem:

- 680.000.000 za mašinske instalacije i rezervne dijelove;
- 95.000.000 za građenje;
- 120.000.000 za koloniju (radnički i činovnički stanovi, upravne zgrade);
- 70.000.000 za opća postrojenja;
- 15.000.000 za razne transportne troškove, dopunske instalacije i
- 20.000.000 za nabavku instalacija za otsumporavanje. (Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano).

trije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano).

kao zalogu u eksploataciju rudnik u Kaknju i da im se isplaćuje 8% na ime prioritetnih udjela.¹²⁰ Ponude drugih navedenih firmi, Vlada nije mogla prihvatiti jer je proširenje trebalo uraditi na račun reparacija, a ne investiranjem iz budžeta.

Krupp je 1928. godine obnovio svoju ponudu i s državnom Vladom poslije kraćih pregovora postigao sporazum koji su međutim, potpisali njegovi predstavnici, ali ne i vladini. Sporazum je predviđao da se na račun reparacija u vrijednosti od 57 miliona maraka podigne cjelokupno preduzeće u Zenici. U očekivanju potpisa od strane Vlade „pred kraj 1928. godine *Nemačka je obustavila dalje plaćanje* po dotadašnjem Dozovom planu. Pa ni Jangov plan nije doveo do ostvarenja projektovanog ugovora *iz razloga koji su im i dan danas ostali nepoznati*. U proleće 1931. godine Ministarstvo šuma i rudnika vratilo se ponovo na prvobitni Krupov projekat, jer je još uvek postojala mogućnost porudžbine na račun reparacija. Ugovor je posle naknadnih pregovora usvojen od vlade u prvobitnom iznosu od 57 miliona maraka, i dostavljen 2. jula Reparacionoj komisiji u Parizu, ali sa *zadocnjenjem od svega tri dana*”,¹²¹ jer je Njemačka 30. juna 1931. obustavila plaćanje i prijem novih porudžbina na račun reparacija.¹²² Ovaj nedomaćinski odnos vlasti da efikasno iskoriste sredstva od reparacija u cilju osposobljavanja domaće teške industrije za ravnopravnu borbu sa stranom konkurencijom, pokazuje njen nemar za uspješno vođenje privredne politike. Ako se uzme u obzir i činjenica da se na račun reparacija nabavljala ogromna količina materijala od željeza kojim je nanošena šteta domaćim željezarama, onda je moguće shvatiti privredno okruženje u kojem je radila metalna industrija u Bosni i Hercegovini. Zbog svega navedenog proširenje zeničke željezare ostalo je neriješeno i ostavljeno za neko drugo vrijeme.¹²³

¹²⁰ Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano.

¹²¹ Citirano prema: Gal, Đerđ, Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, God. XXVIII–XXX, 1977–1979, Sarajevo, 1979, 223–224.

¹²² U vrijeme velike ekonomske krize odlukama Lozanske konferencije 1931, Njemačkoj su poništene reparacione obaveze. (Salkan, Užičanin, Industrija Bosne i Hercegovine u vrijeme velike ekonomske krize (1930–1934), *Arhivska praksa*, God. 16/2013, br. 16, Tuzla, 2013, 387).

¹²³ *Индустрија гвожђа д. д. Зеница свечано отворење нове ваљаонице „грубе пруге“ за израду тешких профила гвожђа и челика*, Зеница, 3. 10. 1937; *Izveštaj o pri-*

Ulazak u srednjoevropski kartel željeza (1926–1929)

Željezare Zenica, Vareš, Jesenice i Štore, zbog teškog stanja u kojem su se nalazile, a u cilju uspješne borbe sa stranom konkurencijom, krajem 1925. godine osnovale su Jugoslavenski kartel i povele pregovore za pristupanje u srednjoevropski kartel metalne industrije kojeg su činile austro–čehoslovačko–mađarske fabrike.¹²⁴ Pregovori su vođeni skoro godinu dana, ali su u septembru 1926. zapali u krizu, jer su austro–čehoslovačko–mađarske željezare uspjele zaključiti teritorijalni zaštitni sporazum s njemačkim udruženjem sirovog čelika (Rohstahlgemeinschaft), tj. pristupile su njemačko–francusko–belgijskom kartelu.¹²⁵ Pregovaračka pozicija domaćih željezara dodatno je oslabljena u očekivanju bespotrebne saglasnosti „kr. vlade, sve dok nije obrazovan internacionalni kartel, što je austro–čehoslovačko–mađarskom kartelu” učvrstilo pozicije. S ojačanim pregovačkim pozicijama kartel je nastojao proširiti tržište, jer je Balkan ulazio u njegovu interesnu sferu.¹²⁶ S obzirom na prekid pregovora s srednjoevropskim kartelom, menadžment željezare Zenica je vladi predlagao da izvrši povećanje dioničkog kapitala radi sniženja proizvodnih troškova i sticanja bilančne mogućnosti za pokrivanje deficita koji bi nastao u neravnopravnoj borbi s njegovim članicama. Pošto se zaštitne carine nisu mo-

vrednim prilikama i radu komore u godini 1938, Sarajevo, 1938, 125; Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano; Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

¹²⁴ ASBK, FŽZ, Sekretarijat – sjednice – Skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о стању ствари у питање картела гвожђа*.

¹²⁵ ASBK, FŽZ, Sekretarijat – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о последицама одуговлачења приступа у картел за седницу Управног одбора дне 18. јуна 1926*; ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1927. *Записник XV. седнице Управног одбора индустрије гвожђа д. д. у Зеници, одржане на дан 30. децембра 1926. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду*.

¹²⁶ ASBK, FŽZ, Sekretarijat – sjednice – Skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о стању ствари у питање картела гвожђа*; ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1927. *Записник XV. седнице Управног одбора индустрије гвожђа д. д. у Зеници, одржане на дан 30. децембра 1926. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду*.

gle povećati, tražio je da Ministarstvo saobraćaja poveća cijenu prevoza željezne robe iz inostranstva, a smanji prevoz sirovina i gotovih proizvoda za domaću robu. Kompenzaciju za sniženje trebalo je namaći iz sredstava od povećanja tarifa za ino robu. Također, tražio je da državne ustanove kupuju željezo i ustupaju svoje staro željezari Zenica. Kao imperativ za uspješnu borbu s konkurencijom traženo je spajanje željezara Zenica i Vareš i rudnika Ljubija u jedno preduzeće.¹²⁷ Međutim, početkom 1927. pregovori s kartelom su obnovljeni i u junu krunisani potpisivanjem ugovora.

Pristupanje srednjoevropskom kartelu trebalo je željezari osigurati visoke cijene robi, pa je u tom cilju provedena rajonizacija¹²⁸ u zavisnosti s proizvodnim sposobnostima preduzeća i izvršeno kontingentiranje proizvodnje.¹²⁹ Od cjelokupne prodaje u zemlji jugoslavenske željezare dobijale su 66,6%.¹³⁰ Za međusobnu raspodjelu zemaljske kvote (dvije trećine potrošnje) preduzeća s učešćem stranog kapitala (Jesenica i Štore) dobila su udio od 48%, a zenička željezara 52%.¹³¹ Željezari je bio osiguran izvjestan profit bez obzira koliko je proizvodila. Dodijeljeno joj je da proizvodi onoliko koliko je odgovaralo potrebama njena užeg okruženja, odnosno područja određenog rajonizacijom. Veći dio domaćeg tržišta bio je određen za stranu proizvodnju i to: istočni dio

¹²⁷ ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1927. *Записник XV. седнице Управног одбора индустрије звожђа д. д. у Зеници, одржане на дан 30. децембра 1926. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду.*

¹²⁸ Rajonizacija u privredi je podjela državnog područja na tipična uža područja, koja s obzirom na stepen privrednog razvitka, prirodne, demografske, ekonomske i socijalne karakteristike predstavlja komplekse ekonomsko-teritorijalne jedinice. Odlike rajona su ukupnost lokalnih tržišta na odnosnom području. Bitno je njegovo jedinstvo u ekonomskom pogledu, a njegova veličina nije od prvorazredne važnosti. Pojedini rajon nakon provedene rajonizacije, treba da razvija onu proizvodnju koja zahtjeva najmanji utrošak materijala i radne snage, tj. koja se zasniva na vlastitim izvorima rajona i treba da je sposobna izvršavati određenu funkciju u ekonomskom razvitku zemlje. Rajnonizacija omogućava regionalno planiranje, vršenje analize privrede, prilagođavanje ekonomske politike specifičnostima svakog rajona, kompleksan razvoj rajona i čitave privrede itd.

¹²⁹ ASBK, FŽZ, Upravni odbor 1920–1928. *Izveštaj direkcije za XX. sednicu Upravnog odbora dne 10. marta 1928.*

¹³⁰ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 217.

¹³¹ Sergije, Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958, 61, 63.

snabdijevala je željezara iz Rešica, zapadni srednjoevropske željezare, a ostatak zemlje zenička željezara. Dakle, pristupanjem kartelu bosanskohercegovačke željezare pale su pod utjecaj međunarodnog kartela koji je ostvario monopol na domaćem tržištu.

Djelovanje kartela, zbog naprijed navedenog, nije se osjećao na proizvodnji koliko na profitu. Čisti dobitak u željezari Zenica 1927. iznosio je 39.000 dinara, 1.105.000 (1928) i 2.302.000 dinara 1929. godine.¹³² Proizvodnja 1927. iznosila je 23.362,40 t, što je za 24% više u odnosu na 17.812,90 t iz 1926. godine.¹³³ Rast je pozitivno djelovao i na rad državnog rudnika i topionice u Varešu koji su povećali proizvodnju i prodaju.¹³⁴ Nakon pristupanja kartelu, kada je podijeljena kvota prodaje među članovima, vareški rudnik je uspješno zaključio nekoliko ugovora i u inostranstvu. U rudniku je 1928. proizvedeno 105.200 t željezne rudače, a topionica 28.112,4 t sirovog gvožđa i 3.444,9 t ljevano robe u ukupnoj vrijednosti od 63.317.237 dinara. Na povećanje je utjecao i intenzivniji rad željezara u Zenici i Jasenicama usljed stabilizacije privrednih prilika u zemlji, dok se proizvodnja ljevano robe smanjila zbog dvomjesečnog štrajka radnika u ljevaonici.¹³⁵

Rast proizvodnje zabilježen je i 1928. godine, kada je u Zenici proizvedeno 2.510 vagona valjanog željeza u vrijednosti od 75.000.000 dinara i 200 vagona rudokopnih tračnica u vrijednosti od 5.000.000 dinara.¹³⁶ Povećanje je iziskivalo i veću kupovinu sirovog gvožđa, jer se radilo s dvije Martinove peći,

¹³² Industrija gvožđa d. d. – Zenica, *Анализа биланса*, додатак „Народном благостању“, Год. II, бр. 41, Београд, 11. октобар 1930, 179.

¹³³ Proizvodni troškovi bili su smanjeni s 296,15 dinara na 289,28 dinara, dakle za 6,37 dinara na 100 kg. Prodaja je također povećana s 170.658 q (1926) na 239.374 q u 1927. godini, odnosno za 68.716 q ili 30%. (ASBK, FŽZ, Sekretarijat, sjednice, skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Izveštaj i bilansa za poslovnu godinu 1927*).

¹³⁴ AJ, *Zbirka Vojislav Jovanović Marambo* (335), fascikla 19, jedinica opisa 18. *Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини*.

¹³⁵ ASBK, FŽZ, Upravni odbor 1920–1928. *Izveštaj direkcije za XX. sednicu Upravnog odbora dne 10. marta 1928*; ABH, FRGS, K–38, dok. br. 2471/1937. Direkcija državne željezare Vareš Rudarsko glavarstvo u Sarajevu, *Podaci o vrednosti proizvodnje i sopstvene potrošnje željezne robe za 1919–1930. god. Na br. 2261/37 od 22. III 1937*, br. 5.902/37, Vareš, 27. marta 1937; ABH, FТОK, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

¹³⁶ ABH, FТОK, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

što je utjecalo i na rast proizvodnje u vareškoj topionici.¹³⁷ Povoljniji uvjeti rada smanjili su troškove proizvodnje. Cjelokupna proizvodnja u 1929. godini povećala se za 8,42% u odnosu na 1928, a prodaja za 147 vagona (1.472,60 t) ili 5,73%. U zadnjem kvartalu 1929. godine prodaja je opala u odnosu na 1928. godine, što je bio rezultat opće krize na svjetskom tržištu gvožđa koja je nastupila krahom američke berze oktobra 1929. godine.¹³⁸

Proizvodnja željezara Vareš i Zenica u periodu od 1919. do 1929. godine donosimo u sljedećoj tabeli:¹³⁹

Godina	Željezara Vareš		Željezara Zenica
	Sirovo željezo u tonama	Live ne robe u tonama	Robe u tonama
1919.	1.202	2.341,2	4.708,7
1920.	4.874	1.844,1	5.451,8
1921.	11.264	1.838,3	4.534,8
1922.	15.348	2.476,8	12.350
1923.	23.026	3.334,8	13.475

¹³⁷ ASBK, FŽZ, Sekretarijet – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Записник 22. седнице Управног одбора индустрије гвожђа д. д. у Зеници одржане на дан 20. јула 1928. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду.*

¹³⁸ ASBK, FŽZ, Akta Skretarijata 1918–1945. *Izvjestaj Direkcije o radu željezare za 28. sjednicu Upravnog odbora, koja će se održati dne 31. marta 1930. u Beogradu u prostorijama Generalne rudarske direkcije.*

¹³⁹ Tabela sačinjena na osnovu: ASBK, FŽZ, *Godišnji izvještaji o radu željezare od 1918. do 1929. godine*; ABH, FRGS, K–38, dok. br. 2471/1927. *Direkcija državne željezare Vareš Rudarsko glavarstvo u Sarajevu, Podaci o vrednosti proizvodnje i sopstvene potrošnje željezne robe za 1919–1930. god. Na br. 2261/37. od 22. III 1937, br. 5.902/37, Vareš, 27. marta 1937*; ABH, FIROS, K–33. *Broj izvještaja o inspekciji 1576/23*; Joso, Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Glava V, Zagreb 1933, 102); *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1930, 71*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1931, 83*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1932, 86–87*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1933, Sarajevo, 1934, 86–87*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1934, Sarajevo, 1935, 102–103*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1935, Sarajevo, 1936, 90–91*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936, Sarajevo, 1937, 126–127*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937, Sarajevo, 1938, 135*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938, Sarajevo, 1939, 122–123*; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1939, Sarajevo, 1940, 130, 134–135*; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 224.

1924.	12.783	2.460,6	14.104,5
1925.	3.494	1.868,6	8.592
1926.	18.271	3.078	17.812,9
1927.	22.651	3.547,5	23.362,4
1928.	28.112	3.444,9	27.187,1
1929.	30.885	5.800,9	29.477,1

Prema podacima iz tabele maksimalnu proizvodnju željezare su ostvarile 1929. godine. Ipak, to je bilo samo 89% proizvodnje koju je željezara u Zenici ostvarila 1912. godine. Ako se uzme u obzir činjenica da je pradratne 1913. topionica u Varešu proizvela 53.587 t, što je za 22.702 t (57,03%) više u odnosu na 1929, i da je u prosjeku u periodu od 1918. do 1929. proizvodila godišnje 15.628,15 t, a u predratno doba prosječno 48.812,76 t, onda se s pravom može zaključiti da su kapaciteti vareške topionice, kao i željezare Zenica u periodu od 1918. do 1929. godine bili neznatno iskorišteni (oko 33%).

Pored krupnih preduzeća metalna industrija u Bosni i Hercegovini bila je zastupljena s oko 30 manjih tvornica (ispravnije većih zanatskih radionica, op. a.), među kojima su bile i dvije državne i dvije privatne željezničke radionice za opravku lokomotiva i vagona. Male tvornice mašina, livnice željeza i veće zanatske radionice, pored izrade metalnih proizvoda bavile su se izradom poljoprivrednog alata poput plugova, ašova, motika, pijuka, lopata, čekića, sjekira, kosa, srpova i dr., te popravkom poljoprivrednih mašina. Neke su se bavile i proizvodnjom lanaca, preradom lima, izradom zavrtnjeva, šarafa, nitni, brava, reza, šarki, klina, češagija i dr.¹⁴⁰

Problemi s kojima se susretala metalna industrija

Troškovi industrijske proizvodnja u svijetu od 1918. do 1941. godine bili su sve jeftiniji usljed brzog razvoja tehnike, koji se ogledao u elektrifikaciji proizvodnje, te ogromnoj koncentraciji uprave nad kapitalom i proizvodnjom. Velike tehničke promjene odvijale su se i u saobraćaju, trgovini i poljoprivredi. U Kraljevini Jugoslaviji o tome nije vođeno računa, zbog čega su troškovi proizvodnje u odnosu na inostranstvo, zbog nestručne organizacije rada, zastarjelog načina proizvodnje i tehničke zaostalosti sredstava za rad bili enormno veći. Niska proizvodnja i slaba tehnička opremljenost industrije učinili su da je

¹⁴⁰ ABH, FMTI, K-95, dok. br. 5032/1926. *Извјештај управног одбора*, Сарајево, 28. фебруара 1926; *Извјештај о привредним приликама и раду коморе у години 1929*, Сарајево, 1930, непагинирано; Н. Поповић; Д. Мишић, *Наша домаћа привреда*, 458.

Bosna i Hercegovina spadala u red industrijski nerazvijenijih zemalja u Evropi. Njene preduzeća bila su suočena sa problemima neracionalnog vođenja, nedostatka finansijskog kapitala, stručne radne snage, potrebnih sirovina, slabe tehničke opremljenosti, skupog i nedovoljnog transporta, jakom stranom konkurencijom, skućenim unutarnjim tržištem i visokim poreskim nametima. Državna vlada najveću pažnju posvećivala je eksploataciji privrednih kapaciteta koje je naslijedila od Zemaljske vlade i korištenje prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine, dok novih investicija skoro da i nije bilo. Prihodi od državne privrede (koja je najvećim dijelom bila koncentrirana u Bosni i Hercegovini)¹⁴¹ slijavali su se u državni budžet, čiji su rashodi pokrivali heterogene funkcije raznih državnih institucija. U raspodjeli budžetskih sredstava državne firme pak, nisu bile adekvatno zastupljene. Država nije izdvajala dovoljno sredstava kako bi modernizirala svoja preduzeća.¹⁴² Na pragu 1939. godine javnost je upozoravala nadležne da je krajnje vrijeme da se ozbiljnije pozabave državnim preduzećima i njihovu moderniziranju.¹⁴³

Osnovane još u austrougarsko doba željezare u Zenici i Varešu radile su sa starim postrojenjima od 1918. do 1937. godine i na isti način kao na dan kada su podignute. Dok se metalna industrija u drugim zemljama svaki dan usavršavala i modernizirala, bosanskohercegovačke željezare su na tom planu skromno napredovale. Dugotrajna upotreba vremenom je trošila postrojenja, koja su mogla izrađivati samo sitnije profile gvožđa, zbog čega nisu mogla konkurisati stranim tvornicama osposobljenim da izrađuju gvozdene elemente

¹⁴¹ Najviše industrijskih preduzeća u državnom vlasništvu nalazilo se u Bosni i Hercegovini. Kraljevina Jugoslavija je od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu naslijedila 11 rudnika uglja, nekoliko elektrana, nekoliko ciglana, dva rudnika gvožđa (Vareš i Ljubija), topionicu željeza u Varešu, rudnik soli i solanu, rudarsku zadrugu Bosnia koja je imala nekoliko rudnika olova, srebra, hroma i dr., najveće drvarsko preduzeće u cijeloj državi Šipad iz Drvara, četiri tvornice duhana (Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Travnik), željeznice, dva najveća preduzeća tekstilne industrije (Oblasne ткаонice beza i veziva i Oblasne takonice čilima iz Sarajeva), nekoliko štamparija, te ogromno šumsko bogatstvo. Bila je i dioničar u tri preduzeća drvne industrije (d. d. Varda, Višegrad 37,5%, a. d. Durmitoru 50%, a. d. Krivaja 26%), dva preduzeća hemijske industrije (Destilaciji drva iz Teslića 20% i Celulozi drva iz Drvara 49%), metalnoj (željazara u Zenici 64%) i prehrambenoj industriji (šećerane iz Usore sa 38%).

¹⁴² I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 80.

¹⁴³ Rudarsko i topioničko radništvo u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički glasnik*, God. XI, br. 12, Beograd, decembar 1939, 4.

svih veličina. Imperativno se nametala potreba proširenja i moderniziranja željezara, nabavkom postrojenja za izradu svih vrsta željeza, naročito krupnijih profila za koje su inostranstvu davane ogromne sume novca.¹⁴⁴

S obzirom na okolnosti pod kojima su željezare radile i teškoće s kojima su se susretale, investiranja u pogonska postrojenja bila su skromna. Prema dostupnim podacima u zeničkoj željezari tokom 1927. i 1928. godine nabavljen je novi turbo agregat koji je služio za električni pogon pruga za srednje valjanje, te makaze za rezanje željeza (Schrottscheeren).¹⁴⁵ Radi obrezivanja krajeva štapova koji su valjani na prugama za srednje i dvjema prugama za fino valjanje, izvršena je nabavka „Abschopfscheeren“ uređaja za obrezivanje krajeva metalnih štapova koji su valjani. Određena poboljšanja izvedena su i u kotlarnici kod pregrijača pare.¹⁴⁶

Obilje uglja koji je imala na raspolaganju metalna industrija nije bilo od naročite koristi, jer nije bio pogodan za iskorištavanje u topionicama i željezarama. Osim plinara u nekim većim mjestima u državi, nije bilo drugih instalacija za proizvodnju koksa (koksare), niti je bilo mineralnog uglja podesnog za njegovu proizvodnju. Plinare koje su koks proizvodile kao sporedni produkt pri fabrikaciji plina nisu mogli podmiriti ni 5% cjelokupnih potreba industrije. Plinski koks uopće nije bio podesan za talenje nego samo talionični, koji se u državi nije proizvodio. Jedina ljevaonica koja je proizvodila sirovo gvožđe u Varešu morala je koks dobavljati iz inostranstva (Engleske i Čehoslovačke),¹⁴⁷

¹⁴⁴ Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano.

¹⁴⁵ Zenička željezara u svom proizvodnom procesu vršila je topljenje starog željeza, kojeg je, između ostalog, nabavljala od željeznica i drugih državnih ustanova, u kojem se nalazilo mnogo krupnog materijala koji se prije upotrebe morao smanjivati. To je bio kompliciran i skup posao, usljed pomanjkanja odgovarajućih mašina, zbog čega se posao obavljao ručno. Troškovi ručnog smanjivanja krupnog materijala iznosili su u željezari Zenica 10 dinara za 100 kg, dok su u željezari Jesenice iznosili dva dinara za 100 kg, što je bilo pet manje. (ASBK, FŽZ, Sekretarijat – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о потребним инвестицијама*).

¹⁴⁶ ASBK, FŽZ, Sekretarijat – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о потребним инвестицијама*.

¹⁴⁷ ASBK, FŽZ, Akta 1921.–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 25. XII 1924.

za šta je godišnje izdvajano oko 80.000.000 dinara.¹⁴⁸ Zavisnost od ino koksa omogućavala je strancima da diktiraju njegovu cijenu.¹⁴⁹ Koks kao gorivo u topionicama, livnicama, šećeranim i nekim drugim industrijama, bitno je utjecao na troškove proizvodnje. U topionicama oni su činili 2 / 3 proizvodnih troškova sirovog gvožđa.¹⁵⁰ Izdvajanje pozamašne svote za koks povećavalo je cijenu sirovog gvožđa toliko da je željezari Zenica bilo jeftinije uvoziti gotovo gvožđe iz inostranstva nego iz Vareša.¹⁵¹ Uz to je za proizvodnju čelika uvozila feromangan iz Engleske i vatrostalne opeke iz Čehoslovačke, što je proizvodnju činilo skupom i nerentabilnom.¹⁵²

Upotreba efikasnijih tehnoloških dostignuća u izradi čelika, odnosno njegova dobijanja na bazi električne energije nije se primjenjivala zbog slabe elektrifikacije i potrebe za tehničkim preuređenjem postrojenja, što je iziskivalo značajna finansijska sredstva. Primjena električne energije bila je slaba i u drugim industrijskim granama, jer proizvodnja nije mogla zadovoljiti potrebe. Električna energija se uglavnom koristila kao sredstvo za osvjetljenje, a rijetko za potrebe proizvodnje. Izuzetak u tome bila je hemijska industrija, koja je najviše upotrebljavala električnu energiju u svom proizvodnom ciklusu.

U državnim preduzećima, pa tako i željezarama Zenica i Vareš, osjećala se odsutnost valjane organizacija rada kao u razvijenijim industrijskim zemljama koje su stvorile čitave sisteme pomoću kojih su reducirale proizvodne troškove do minimuma, a proizvodnju podizale do maksimalnih mogućnosti. Poslovanje državnih firmi bilo je sputavano Zakonom o državnom računovodstvu i sistemom kontrole na kojem se on osnivao.¹⁵³ To je bio sistem općeg

¹⁴⁸ Industrija gvožđa d. d. – Zenica, *Анализа биланса*, додатак „Народном благостању“, Год. II, бр. 41, Београд, 11. октобар 1930, 178.

¹⁴⁹ Dimitrije, Bura, O mogućnostima dobivanja metalurgijskog ćumura za željezaru Vareš, *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije (elektro–hemijske, elektro–centrale, cementa i dr.), God. IX, br. 38–39, Beograd, 4–11. novembra 1937, nepaginirano.

¹⁵⁰ ABH, FTOK, K–6, omot br. 1. *Izveštaj o radu komore za vrijeme od 4. oktobra do 1. marta 1925.*

¹⁵¹ ASBK, FŽZ, Upravni odbor 1920–1928. *Izveštaj direkcije za XX sjednicu Upravnog odbora dne 10. marta 1928.*

¹⁵² ASBK, FŽZ, *Zapisnik sjednice Ravnateljskog i nadzornog odbora Dioničkog društva za industriju željeza Zenica, održane u Sarajevu dne 20. i 21. aprila 1922.*

¹⁵³ ABH, Fond Inspekcija rada za oblast Sarajevsku (FIROS), pov. br. 21/1927. *Министарство унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Одељење за*

nepovjerenja s pretpostavkom „svako je lopov“, pa se raznim mjerama kontrole to pokušavalo spriječiti. Zakon je onemogućavao elastičnost poslovne politike nepohodne za uspješno konkurisanje privatnoj i stranoj inicijativi.¹⁵⁴ Direktorima državnih firmi ubijena je apriori svaka inicijativa i ambicija, čime su bili degradirani na obične administrativne činovnike. I dok se tako na jednoj strani, onemogućavao prirodni tok poslovanja preduzeća i slabila njegova moć konkurencije, na drugoj, nije postizan željeni uspjeh. Pokazalo se da se i pored svih kontrolnih mjera nisu mogle izbjeći zloupotrebe i da se moglo „krasti“ i kod Zakona o državnom računovodstvu, jer su organi kontrole, računospitiivači, bili ljudi koji nikada nisu ni vidjeli industrijsko preduzeće niti poznavali način poslovanja.

Još jedan veliki problem pored „korupcije i krađe“ koji je potencirao nerentabilnost državnih firmi, bilo je zapošljavanje viška radnika iz redova partijskih pristalica. Ovo je, ustvari, bio najveći problem njihove nerentabilnosti.¹⁵⁵ Stranačke oligarhije u administraciji državnih nadležstava i privrednih preduzeća uzele su tolike razmjere, da su u javnosti često nazivane „diktaturom partijskih sovjeta.“¹⁵⁶ Na jednoj konferenciji radnika održanoj u Travniku jula 1927. godine, između ostalog, istaknuto je da „je na svim rudnicima zavlдало nesnošljivo partizanstvo, koje su uvele pojedine vladajuće političke stranke, koje stupajući na vlast odmah otpuštaju jedne a primaju druge radnike kao svoje partizane i time samo stvaraju ulične prosjake.“¹⁵⁷ Mjerilo pak, za postavljenje činovnika nije bila sposobnost i savjesnost, „nego samo legitimacija“ partija na vlasti.¹⁵⁸ Dakle, državna privredna preduzeća bila su „socijalne“ ustanove za

државну заштиту Министарству социјалне политике, Пов. бр. 11794, Београд, 2. августа 1927.

¹⁵⁴ Држава као привредник, *Glas slobode*, God. XIV, br. 13, Сарајево, 27. марта 1924, 1.

¹⁵⁵ Партизанство у администрацији државних рудника. Шта пречи напредак државних предузећа?, *Преглед*, Год. I, бр. 10, Сарајево, 13. марта 1927, 2–3.

¹⁵⁶ AJ, *Fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije* (14)–76–267.

¹⁵⁷ АВН, *FIROS*, пов. бр. 21/1927. *Министарство унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Одељење за државну заштиту Министарству социјалне политике*, Пов. бр. 11794, Београд, 2. августа 1927.

¹⁵⁸ Rudnikom uglja u Banjoj Luci upravljali su kao eksponenti „sovjeta“ jedan bravar i jedan rudar. Jedan računarski pripravnik u rudniku Breza imao je „štampanice“ kao šef nadležstva, pomoću kojih je naređivao direktoru koga da primi, a koga da otpusti iz službe. Kad je direkcija u Sarajevu preuzela Senjski rudnik, zatekla je u njemu 1.400 radnika kod dnevne

zbrinjavanje partijskih poslušnika. Neekonomsko upravljanje državnim preduzećima rezultiralo je poslovnim gubicima.¹⁵⁹

Nedostatak stručne radne snage bitno je utjecao na obim rada u zeničkoj željezari. U godišnjem izvještaju za 1919. Upravni odbor navodi da je tvornica proizvela svega 4.708,70 t robe što je bilo 14,3% njene produktivne sposobnosti.¹⁶⁰ Uzroci su bili postavljeni sekvestar koji je ograničavao upravu preduzeća u poslovanju, nedostatak sirovog željeza i uglja, loše saobraćajne prilike, neadekvatna carinska zaštita i naročito nedostatak kvalifikovanih radnika „koji su dijelom napustili posao za vrijeme rata, a dijelom su se izselili nakon prevrata (...).“¹⁶¹ I u poslovnom izvještaju za 1922. menadžment se žalio da se proizvodnja nije mogla povećati zbog oskudice kvalifikovanih radnika, a „da opet dođemo do kvalifikovanih radnika, stajalo bi nas izvanredno velikih žrtava.“¹⁶² Na tržištu rada tokom međuratnog perioda trajno i osjetno nedostajalo je kvalifikovane radne snage, a broj nezaposlenih nekvalifikovanih radnika u svim granama industrije i zanata stalno je rastao.

Prije Prvog svjetskog rata pripadalo je cijelo produćje zapadnih jugoslovenskih pokrajina srednjoevropskom kartelu gvožđa u čijoj je interesnoj sferi bila i Srbija, a djelimično i Bugarska. Poslije rata kartel je nastojao da u pot-

produkcije uglja od 20 vagona. Za tu produkciju prema tadašnjim standardima bilo je dovoljno 920 radnika. (Партизанство у администрацији државних рудника. Шта пречи напредак државних предузећа?, *Преглед*, Год. I, бр. 10, Сарајево, 13. марта 1927, 2–3).

¹⁵⁹ ABH, FŠIPAD. *Izvještaj upravnog odbora za poslovnu 1920/21. godinu, podnetog redovnoj glavnoj Skupštini Šumsko-industrijskog preduzeća Dobrljin-Drvor a. d. od 29. januara 1923*; ABH, FTOK, K–2. *Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa priložima)*.

¹⁶⁰ ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1914–1927. *Željezara Zenica izgradnja bosanske industrije željeza*; ASBK, FŽZ, Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izvještaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu*.

¹⁶¹ ASBK, FŽZ, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*; ABH, FMTI, K–98, dok. br. 1182/1927. *Izvještaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

¹⁶² ASBK, FŽZ, Sekretarijat. *Izvještaj o sadašnjim prilikama Dioničkog društva za industriju željeza Zenica*; ASBK, FŽZ, Upravni odbor 1920–1928. *Zapisnik sjednice upravnog odbora društva za industriju željeza Zenica, održane u Zagrebu, Račkog ulica 3 / I, u prostorijama društva „Grenitz“ d. d. iz Sarajeva dne 12. septembra 1923. u 10 sati prije podne*.

punosti ovlada tržištem na Balkanu, tako da su prilike na tržištu gvožđa u Jugoslaviji bile okarakterisane borbom domaćih željezara s inostranom konkurencijom.¹⁶³ Kapacitet željezara Vareš i Topusko, koje su proizvodile sirovo željezo, iznosio je oko 60.000 t, a stvarna godišnja proizvodnja oko 40.000 t, tj. 2 / 3 kapaciteta. Puni kapacitet nije bilo moguće iskoristiti i pored zaštitne carine, jer je država iz inostranstva nabavljala preko 15.000 t sirovog željeza i čelika.¹⁶⁴

Rad sa skupim sirovinama, neznatno iskorištavanje postojećih kapaciteta koji su bili namijenjeni za veću proizvodnju, pomanjkanje odgovarajuće carinske zaštite, sputavalo je metalnu industriju da konkuriše inostranim tvornicama.¹⁶⁵ Mali konzum u zemlji nije mogao podržati njihove kapacitete, ali je postojala mogućnost za ovladavanje tržištem susjednih: Bugarske, Grčke, Mađarske i Albanije koje nisu imale željeza, pa i Rumunije koja je uvozila znatne količine, pod uvjetom racionalizacije proizvodnje koja bi rezultirala smanjenjem cijena robe. Međutim, željezare su kod nabavke važnih sirovina bile ovisne od inostranstva, zbog čega je pogon njihovih visokih peći bio nerasmjerno skup.¹⁶⁶ Željezara u Zenici je zbog jake konkurencije morala smanjivati svoje cijene ispod proizvodnih troškova.¹⁶⁷ Sudjelovanje u raznim konjunkturama poslije rata (kao što su inflaciona, Ruhrska i dr.) omogućilo je stranim željezarama dalekosežno iskorištavanje proizvodne sposobnosti i racionalno vođenje pogona. Posljedica je bilo jače prodiranje zapadnoevropske konkurencije koja je cijanama željeza, koje su bile ispod proizvodnih, dovodila

¹⁶³ ABH, *Fond Velikog župana Sarajevske oblasti*, br. 5261/27. *Привремена радничка комора за Босну и Херцеговину Великом жупану за сарајевску област Сарајево*, бр. 176, Сарајево, 17. фебруара 1926; ABH, *FTOK*, K-8, omot br. 1. *Zapisnik XXXIX redovne plenarne sjednice od 25. VIII 1927. god.*; ABH, *FTOK*, K-12, omot br. 2. *Zapisnik XLVI redovne plenarne sjednice od 16. XII 1930. god.*; *Извешај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 52.

¹⁶⁴ S. Juraš, *Značaj industrije željeza*, 18.

¹⁶⁵ ABH, *FTOK*, K-5. *Dioničko društvo za industriju željeza Zenica Trgovačka i obrtnička komora, Sarajevo*, Zenica, 28. decembra 1925.

¹⁶⁶ ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. *Редакција „Привредни преглед“ Београд*, Зеница, 12. августа 1924.

¹⁶⁷ ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Dion. društva za željeznu industriju Zenica, održane u Sarajevu dne 22. jula 1920.*

do obustave rada željezara u Bosni i Hercegovini.¹⁶⁸ Da bi se otklonila bilo je potrebno napraviti adekvatnu carinsku zaštitu domaćih proizvoda. Prva mjera u tom pravcu učinjena je tokom 1919. godine, kada je carinska tarifa koja je do ujedinjena važila u Srbiji proširena na cijelu državu. Njena glavna osnovica bila je uvoziti što jeftinija sredstva za proizvodnju, a gotove proizvode što više opteretiti carinskim tarifama.¹⁶⁹ Ovakvim potekcionističkim mjerama trebalo je zaštititi domaće tržište od strane robe, a istovremeno podsticati podizanje novih industrijskih postrojenja.¹⁷⁰ Međutim, protežanjem srbijanskog carinskog zakona na cijelu državu nije dalo željene rezultate, jer nije štitio sve vrste privredne djelatnosti, s obzirom da ih nije ni bilo u Srbiji kada je zakon stupio na snagu (31. marta 1904, op. a.). Stoga su grane privrede kojih nije bilo u vrijeme donošenja zakona ostale nezaštićene. Među njima bila je i metalna industrija, zbog čega su njeni zastupnici tražili povećanje carine na željezo.¹⁷¹ U drugoj polovini 1921. godine izvršene su male izmjene zakona i carine su povećane, ali to nije bilo dovoljno da zaštitu domaću metalnu industriju.¹⁷² Rudarski odsjek iz Sarajeva predlagao je da „uvoz sirovog gvožđa ne bude slobodan, nego da se za sirovo gvožđe utanači carinska stavka sa 10 zlat. Din. – 10% agio za 100 kgr. za min. i maks. stavku.“¹⁷³

Zaostravanje konkurencije bilo je naročito izraženo tokom kratkotrajne privredne krize (1924–1926), kada su inostrane firme uspijevale da trgovce na veliko prisile da prodaju željezo ispod kupovnih cijena, odnosno ispod troškova nabavke.¹⁷⁴ Čehoslovačke, austrijske i njemačke željezare nudile su

¹⁶⁸ *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924*, Sarajevo, 1925, 11.

¹⁶⁹ Carinske odredbe o olakšicama za trgovinu, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatsku Lloyd)*, God. XI, br. 73, Zagreb, 3. kolovoza 1919, 1–2.

¹⁷⁰ Миливоје, Савић, *Наша индустрија и занати. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, Део I, Сарајево, 1922, 276.

¹⁷¹ Миливоје; Савић, *Наша индустрија, занати и трговина. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, Део VI, Сарајево, 1928, 1–2.

¹⁷² ABH, FTOK, K–5, omot br. 3. *Industrija gvožđa deoničarsko društvo Zenica Trgovačkoj i obrtničkoj komori*, Sarajevo, Zenica, 22. VII 1925.

¹⁷³ ASBK, FZZ, Akta 1921–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 25. XII 1924.

¹⁷⁴ Управе željezare žalila se krajem 1929. godine privrednoj komori u Sarajevu da je kriza „industrije željeza (...) općenita“, da su zbog nje i „zapadno evropske željezare u velikoj nepritilici, te s toga pod svaku cijenu gledaju da prošire svoje tržište na istok i na taj način nama prave konkurenciju cijenama koje su ispod proizvodnih cijena.“ (ABH, FTOK, K–5. *Dioničko*

gvožđe ispod svojih proizvodnih troškova samo da bi prisilile domaće valjao-nice da obustave pogone.¹⁷⁵ Dešavalo se da su gvožđe, koje nisu mogle prodati Rumuniji i drugim balkanskim zemljama, prodavale u Beogradu ispod cijene.¹⁷⁶ Njihovu akciju potpomagao je na izvjestan način i porast dinarskog tečaja u proljeće 1924. godine, koji je, prema mišljenju stručnjaka, bio neosnovan, jer njegova unutarnja kupovna snaga nije porasla, zbog čega je cijena inostranog gvožđa bila niža od domaće. Da bi zaštitili domaću proizvodnju predstavnici crne metalurgije tražili su da se domaćoj industriji pruži zaštita od „strane države, koja će se u prvom redu sastojati u odgovarajućoj carinskoj tarifi. Carinska tarifa, koja je sada na snazi, ne samo da je zastarela, nego je svoju brojčanu snagu izgubila time, što zlatna vrednost, na kojoj se temelji carinska tarifa ne dolazi do izraza u jednom odgovarajućem adžiju, nego u jednom sasvim proizvoljnom (1:9 mesto 1:15).“¹⁷⁷ Uopćeno, industrijalci i stručnjaci su smatrali da je jedan od uvjeta za opstanak industrije bilo donošenje adekvatne carinske tarife.¹⁷⁸

Pritisnuta sve brojnijim zahtjevima privrednika Vlada je 20. juna 1925. godine *Zakonom o općoj carinskoj tarifi* uvela novu zaštitnu tarifu, koja je imala potekcionistički karakter za industrijske proizvode.¹⁷⁹ U njenoj izradi učestvovali su članovi Centrale industrijskih korporacija kao ovlašćeni predstavnici industrije u zemlji, ali pojedine industrijske grane nisu bile zadovoljne njenom visinom.¹⁸⁰ Prije povećanja carinska zaštita industrijskih proizvoda iznosila je 23% od vrijednosti robe. Novim Zakonom carinski stavovi iznosili su za hemijske proizvode 37,8%, tekstilne 30%, proizvode od kože 33,7%, papira

društvo za Industriju željeza Zenica Trgovačka i obrtnička komora, Sarajevo, Zenica, 28. decembra 1925).

¹⁷⁵ АВН, FTOK, К–5. *Direkcija državne željezare u Varešu Trgovačka i Obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo*, br. 12.469/25, Vareš, 26. oktobra 1925.

¹⁷⁶ АВН, FTOK, К–6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925.*

¹⁷⁷ АВН, FŽZ, Akta 1921–1929. *Жељезара Зеница редакцију „Привредни преглед“ Београд*, Зеница, 12. августа 1924.

¹⁷⁸ АВН, FTOK, К–6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925.*

¹⁷⁹ Иво, Белин, Нова царинска тарифа, *Nova Evropa*, Књ. XII, Zagreb, 1925, 57.

¹⁸⁰ АВН, FTOK, К–4, omot br. 5. *Zapisnik XXXIV redovite plenarne sjednice održan 10. X 1924. god.*

32,7%, stakla 52%, željeza 41,4% itd.¹⁸¹ I pored carinske zaštite strana konkurencija je bila prisutna. Industrija metala morala je svoje cijene ravnati prema svjetskim, bez obzira na faktičke troškove proizvodnje. Potrošnja željeza nakon Prvog svjetskog rata opala je na skoro polovinu predratne i nije bila u razmjeru sa proizvodnjom, koja je u zapadnim državama, a naročito u Sjedinjenim Američkim Državama tokom rata znatno povećana. Zato je cjelokupna svjetska industrija metala nakon rata radila s gubitkom ili s malo dobiti. Izvoz zapadnoevropskih željezara obavljao se s „dumping – cijenama”, a kompenzaciju za gubitke nastale nižim cijenama prilikom izvoza pokrivala su dobrom prodajom na domaćem tržištu koje je bilo zaštićeno carinama i potpunim iskorištavanjem kapaciteta, čime su smanjivale proizvodne troškove. Jedino je tako moguće objasniti zagonetku kako je željezo iz Indije, Holandije i dr. zemalja, za koji se morala platiti carina od 3.500 dinara po vagonu, prevoz, pretovar nekoliko puta, bilo jeftinije od domaćeg. Strane države su svojim željezarama davale i druge subvencije. Engleska je npr. svoju tešku industriju subvencionirala s 10.000.000 engleskih funti. Također je i carinska zaštita kod pojedinih evropskih zemalja bila veća od one koja se primjenjivala u Kraljevini Jugoslaviji.¹⁸² Konačno, zapadnoevropske željezare imale su sklopljene kartele koji su ih štitili od bilo kakve konkurencije.¹⁸³

Pojačana carinska zaštita i uvođenje trgovinskih restrikcija naročito su bili izraženi tokom velike ekonomske krize (1930–1935), a ostali su na snazi sve do Drugog svjetskog rata.¹⁸⁴ U periodu od 1935. do 1941. godine strana

¹⁸¹ Dimitrije, Mišić, *Ekonomika industrije Jugoslavije*, Treće dopunjeno izdanje, Beograd, 1965, 290; Rudolf, Bićanić, *Ekonomika politika FNRJ, I*, Zagreb, 1960, 90; M. Мирковић, *Индустријска политика*, 297. ABH, FTOK, K–5. *Direkcija državne željezare u Varešu Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo*, br. 12.469/25, Vareš, 26. oktobra 1925.

¹⁸² ABH, FTOK, K–7, omot br. 2. *Zapisnici XXXVII redovne plenarne sjednice od 22. IV 1926. god.*

¹⁸³ Postojao je kartel francuskih ljevaonica (Office de Statistique de la Production Metallurgique), potom sporazum između njemačkih i francuskih željezare u vezi sirovog gvožđa, kartel austro–čehoslovačkih–mađarskih i rumunskih željezara itd. (ABH, FTOK, K–7, omot br. 2. *Zapisnici XXXVII redovne plenarne sjednice od 22. IV 1926. god.*).

¹⁸⁴ Protekcionističku zaštitu države su ostvarivale preko raznih sistema kontingentiranja, sporazuma o razmjenama, bilateralnih ugovora, zabrane uvoza pojedinih proizvoda, klirinških sporazuma, uvozne i izvozne takse, kontrole monetarnih operacija itd. (*Народна привреда у*

konkurencija na domaćem tržištu bila je slabija, a potražnja robe na stranom tržištu veća. Metalna industrija radila je punim kapacitet, jer su strane firme bile zauzete proizvodnjom za svoje vojne industrije. Rast proizvodnje i izvoza bio je povezan i s vanjskopolitičkom orijentacijom Kraljevine Jugoslavije koja se od 1934. godine sve više vezala za sile Osovine koje su imale pojačan tempo naoružanja usljed svojih ratnih planova.¹⁸⁵

Privredni i industrijski razvoj Bosne i Hercegovine u velikoj mjeri zavisio je od željeznice, koja je bila glavno prevozno sredstvo. Problemi koji su bili prisutni kod željezničkog saobraćaja mogu se svrstati u četiri grupe i to: nedostatak lokomotiva i vagona (nedovoljan vozni park), nepovezanost Bosne i Hercegovine sa ostalim dijelovima države, odnosno nedostatak željezničke infrastrukture, problem velikog broja pruga uskog kolosijeka i njihovo uključivanje na pruge normalnog kolosijeka (pretovar robe), te visoka cijena prevoza.

Najvažnija željeznička mreža u Bosni i Hercegovini bila je uskog kolosijeka. Stoga, kada se govori o bosanskohercegovačkim saobraćajnim prilikama, uglavnom se misli na saobraćaj na prugama uskog kolosijeka koji nije mogao zadovoljiti potrebe privrede.¹⁸⁶ Poseban problem do 1925. godine je saobraćajna izoliranost Bosne i Hercegovine od ostatka zemlje, jer su njene saobraćajne veze do 1918. godine išle uglavnom prema ekonomskim centrima Austrije i Mađarske. Glavno čvorište željezničkog transporta bio je Bosanski Brod, koji nije bio središte odakle su se najracionalnije mogle uspostaviti saobraćajne komunikacije u zemlji. Glavna saobraćajna veza išla je od Bosanskog Broda do luke Dubrovnik (599 km), odnosno Metkovića. Pruga je preko planinskog klanca Ivan Planine (750 m) prelazila uz pomoć zupčanika. Pored smetnji koje su predstavljale pruge uskog kolosijeka, zupčanica je bila posebna prepreka, jer je smanjivala kapacitet željeznice koji je od Sarajeva do Dubrovnika iznosio oko 500.000 t godišnje. Radovi na proboju tunela u dužini od 3.250 m u dimenzijama za pruge normalnog kolosijeka kroz Ivan Planinu i uklanjanje zupčanice otpočeli su 1929. godine. Tunel je probijen i pušten u

1932. години. *Извештај гувернера Народне банке поднет управном одбору на основу чл. 33 банчиних статута*, Београд, 1933, 15–16).

¹⁸⁵ ABH, FRKBiH, K–3, dok. br. 158/14. *Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.*

¹⁸⁶ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929*, Sarajevo, 1930, 66.

promet 1. novembra 1929. godine. Korekturom ovog dijela željeznice povećan je kapacitet za 100%, od 500.000 na 1.000.000 t.¹⁸⁷

Vremenom su se potrebe prevoza sirovina do prerađivačkih pogona, kao i gotove robe do potrošačkih centara povećavale i iziskivale hitnu izgradnju i rekonstrukciju transportnih kapaciteta, naročito za kabastu robu (metalne proizvode, drvo, rude i dr.). Posebnu teškoću u željezničkom saobraćaju predstavljale su pruge uskog kolosijeka i njihovo uključivanje na pruge normalnog kolosijeka, tj. pretovar robe u Bosanskom Brodu. Prilikom pretovara bruto teret se nagomilavao, a dostava robe kasnila. Do izbijanja Drugog svjetskog rata i nakon niza planova, peticija, zahtjeva i rezolucija o moderniziranju željezničke mreže, bosanskohercegovačka pruge ostaju dominantno uskog kolosijeka,¹⁸⁸ a problem pretovara robe neriješen.¹⁸⁹

Nedovoljna osposobljenost željezničkog voznog parka stvarala je probleme cjelokupnoj bosanskohercegovačkoj privredi. Nestašicu vagona pogoršavala je nemogućnost radionica za opravku vagona da obavljaju svoj posao, jer nisu dobijale potrebne kredite, zbog čega nisu bile u stanju da izvrše popravke vagona. Prema podacima Sarajevske direkcije željeznica iz 1922, dnevna potreba otvorenih vagona samo za drvenu industriju iznosila je 400, rudarsku 450 vagona, što je prema osmodnevnom turnusu činilo oko 8.000 vagona. U to vrijeme Direkcija je raspolagala sa 4.742 običnih i specijalnih teretnih vagona, od koji je u opravci bilo 1.129 (23,8%), dok je 1914. godine u opravci bilo svega 16%. Direkcija je mogla pokriti samo 30–40% potreba transporta bosanske industrije. Za ostatak od 60% bosanska privreda bila je prigušena i to ne samo u toku sezone, nego kroz čitavu godinu. Zenička željezara zbog nedostatka vagona nije mogla otpremiti u novembru 1923. oko 30%, u decembru 20%, a u januaru i februaru 1924. godine 50% svoje robe, usljed čega je i prodaja opala za isti procenat.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Saobraćajni problem Bosne i Hercegovine, *Привредни весник*, Информативни лист индустрије и трговине за Балкан, Год. V, бр. 1–2, Sarajevo, 1929, 32.

¹⁸⁸ ABH, FТОК, K–11, omot br. 11. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*. Za svo vrijeme postojanja monarhističke Jugoslavije (1918–1941) bilo je izgrađeno ukupno 1.840 km željezničkih pruga, od čega u Bosni i Hercegovini svega 176 km. (Grupa autora, *Sto godina železnica Jugoslavije 1849–1949*, Beograd, 1951, 135; Stjepan, Lovrenović, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Sarajevo, 1956, 80).

¹⁸⁹ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 219–220.

¹⁹⁰ ABH, FТОК, K–3, omot br. 1. *Zapisnik redovite XXXI Plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu držane dne 15. decembra 1922. u dvorani Komore*

Visoka prevozna tarifa, koja je uključivala sistem prekinutog tarifiranja, odnosno različito računanje cijena prevoza za pruge uskog i normalnog kolosijeka, crnoj metalurgiji je onemogućavala normalan rad.¹⁹¹ Iako je jedinstvenom tarifom od 1. oktobra 1925. godine bilo ukinuto prekidno računanje prijevoza, to za bosanskohercegovačku industriju nije imalo velikog učinka, jer je važio samo za pruge uskog kolosijeka koje su bile u državnoj nadležnosti.¹⁹² Tarifom iz 1925. godine cijena prevoza na željeznici bila je smanjena, ali je samo dvije godine kasnije (1927) ponovo povećana za 8%, a od 1. marta 1929. godine za dodatnih 5%. Krajem velike ekonomske krize izvršena je nova reforma trfnog sistema, kojom je prevoz za glomazne artikle (metalne izradvine, ugalj, lignit, drvo za gorivo, cement, cigle i dr.) bio povećan, dok je znatno smanjen za neku robu (žitarice). Ali, samo nekoliko mjeseci kasnije 16. marta 1934. godine tarifa je linearno povećana za 10%. Korjenitija tarifna reforma izvršena je 1. juna 1938. godine, ali je već naredne godine pretrpjela

u Sarajevu; ABH, FTOK, K-4, omot br. 2. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.*; ABH, FTOK, K-4, omot br. 5. *Zapisnik XXXIV redovite plenarne sjednice održan 10. X 1924. god.*; Propadanje željezničkog saobraćaja, *Glas slobode*, God. X, br. 150, Sarajevo, 19. jula 1920, 1; Zastoj u šumskoj industriji, *Глас слободe*, God. XV, br. 4, Sarajevo, 22. januara 1925, 1; Propadanje željezničkog saobraćaja, *Глас слободe*, od. X, br. 151, Sarajevo, 20. jula 1920, 1. Dnevna proizvodnja rudnika prema izvještaju Rudarske direkcije iznosila je 3.600 tona. Međutim, željeznička direkcija mogla je transportovati samo 75% tih količina, tako da se redovno na stovarištima nalazilo oko 3.500 do 4.200 vagona uglja. To je rudnicima pričinjavalo veliku štetu, jer se jedan dio proizvodnje gubio usljed polaganog propadanja kojem je ugalj bio izložen na deponiji i njegova rasipanja tokom ponovnog utovara. Rudarstvo je trebalo za svoj redovan rad bar još 100 vagona dnevno, tj. umjesto 250–270 da dobije 370–390 vagona. Šumska industrija je kapacitet mogla povećati za 100 do 200%, da nije bilo oskudice vagona.

¹⁹¹ ABH, FMTI, K-75, dok. br. 2445/25. Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину Министарству трговине и индустрије Београд, *Извештај о раду конференције Комора и привредних организација одржана 1. и 15. маја 1925. у Сарајеву*, бр. 3149/25, Сарајево, 17. јуна 1925. На конференцији Комора и Привредних организација одржаној у Сарајеву 1925. године, тражена је, између осталог, „зajедничка локална тарифа са заједничким далјинаром код чега се има уважити укидање садашњег ломљења тарифа у саобраћају државних жељезница са бившом јужном жељезницом и са свим vicиналним жељезницama у државној експлоатацији.“

¹⁹² Grupa autora, *Sto godina železnica Jugoslavije 1849–1949*, Beograd, 1951, 299–300. Od uskotračnih pruga u Bosni i Hercegovini jedino je pruga Podlugovi–Vareš bila pod upravom Ministarstva saobraćaja. (*Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929*, 78).

izmjene tako što je linerano povećana za 5%, a početkom 1940. godine za daljih 15% (izuzev žitarica, sijena, slame i krompira). Do 1941. godine tarife su porasle za dodatnih 13%.¹⁹³ Sasvim je razumljivo što se cjelokupna bosansko-hercegovačka industrija, bez izuzetka, žalila na visoke cijene prevoza željeznicom, imenujući ga glavnim ometačem njenog razvoja.

Na ekonomičan rad željezara posebno su utjecale visoke prevozne tarife koje su uvećavale proizvodne troškove. Nepovoljne prilike s prevozom dodatno su pogoršane stupanjem na snagu 1. oktobra 1925. godine novog „Pravilnika o računanju pristojbi za dostavu vagona na industrijske kolosijeke privatne svojine.” Po starom pravilniku željezara je za dostavu na industrijski kolosijek plaćala 10 dinara po vagonu, a po novom 35 dinara, tj. 25 dinara više. Ako se uzme u obzir činjenica da je godišnji promet po industrijskom kolosijeku željezare iznosio preko 5.000 vagona, onda je jasno, da je novom tarifom preduzeće imalo povećanje transportnih troškova za 125.000 dinara godišnje.¹⁹⁴ Povećanje cijene za dostavu vagona utjecalo je na proizvodne troškove koji su i do tada bili nesrazmjerno veliki. Menadžment je od nadležnih tražio, s obzirom da se većina akcija preduzeća nalazila u vlasništvu države kao i željeznica, da se cijene transporta željezari računaju po starom pravilniku.¹⁹⁵

Nakon formiranja Kraljevine Jugoslavije na njenu teritoriju zeteklo se pet različitih poreskih sistema.¹⁹⁶ Heterogeni poreski sistem imao je za posljedicu, da se u pojedinim dijelovima države plaćalo više poreza od drugih i da su porezni obveznici jedne pokrajine bili privilegirani u odnosu na druge.¹⁹⁷ Dakle, porezni sistem imao je dva glavna nedostatka. Prvo, porezi nisu bili ujednačeni u cijeloj državi, zbog čega su i uvjeti za ekonomski razvitak pojedinih dijelova države bili nejednaki. Budući da se država sastojala iz šest različitih privrednih područja, to je razdioba javnih obaveza između države, kotara, srezova, općina itd., u tim područjima bila različita. Drugi nedostatak bio

¹⁹³ Grupa autora, *Sto godina železnica Jugoslavije 1849–1949*, 300–301.

¹⁹⁴ ASBK, FŽZ, Skupština 1925. *Željezara u Zenici Ministarstvu saobraćaja Beograd*, Zenica, 29. januara 1926.

¹⁹⁵ ASBK, FŽZ, Skupština 1925. *Željezara u Zenici Ministarstvu saobraćaja Beograd*, Zenica, 29. januara 1926.

¹⁹⁶ ABH, FTOK, K–6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925*; Rezolucija skupštine Saveza industrijalaca u Ljubljani, *Босански Логд*, God. IV, br. 22, Sarajevo, 5. jula 1922, 3; D. Pinter, O Porezima, *Veliki narodni kalendar „Jugoslavija“ za godinu 1922*, Zagreb, 1922, 151.

¹⁹⁷ Иво, Белин, Пореска реформа, *Нова Европа*, Knj. XVII, Zagreb, 1928, 97.

je taj, da je najveće opterećenje bilo stavljeno na indirektno poreze i takse. Previsoke takse ne samo da su kočile razvoj privrede, nego su nepovoljno utjecale i na stanje potrošačkih masa, kako u gradovima tako i selima, jer su izazivale opće poskupljenje robe.¹⁹⁸ I mada je poresko šarenilo bilo u direktnoj suprotnosti sa Ustavom,¹⁹⁹ njegovo unificiranje izvršeno je tek deset godina nakon formiranja države donošenjem *Zakona o neposrednim porezima* 28. februara 1928. godine,²⁰⁰ koji je stupio na snagu 1. januara 1929. godine.²⁰¹

Porezni tereti pogađali su sve privredne grane u Bosni i Hercegovini, jer su finansijske vlasti u Sarajevu još neposredno prije Prvog svjetskog rata povećale poreznu podlogu, tako da su zahvatile širi krug privrednika.²⁰² Kada se tome pridodaju razni državni prirezi koji su se kretali u pravcu progresije, glavne privredne grane (industrija, trgovina i obrt), plaćali su na ime direktnih poreza više od 50% svoje čiste zarade.²⁰³ Porezi su se zahvaljujući dobrom

¹⁹⁸ Prema nekim mišljenjima takse su 1927. godine bile tako visoke da su kočile pravilan razvoj privrede u svim pravcima i smetale napretku industrije. (*Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1927*, 56–57; Никола, Костренчић, Наши привредни проблеми, *Nova Evropa*, Књ. VIII, Zagreb, 1923, 315).

¹⁹⁹ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Almanah, sv. I, g. 1921–1922. g., Deo I, II, III, uredio Viktor Manakin, Zagreb, 1922, 41. Prema članu 116. Ustava, poreska obaveza bila je opća, sve „državne dažbine jednake za celu zemlju”, a porez se trebao plaćati „po poreskoj snazi i progresivno”.

²⁰⁰ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1928*, Sarajevo, 1929, 47; „Izjednačenje poreza i opšti porez na dohodak“, *Преглед*, Год. II, бр. 46, Сарајево, 25. јануар 1928, 4–5.

²⁰¹ АВН, *FVŽSO*, dok. br. 2032/28. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану сарајевске области у Сарајеву, *Јавни збор ЈМО на Вратнику у Сарајеву*, Пов. бр. 1771/28, Сарајево, 26. октобра 1928.

²⁰² АВН, *FVŽSO*, dok. br. 2797/26. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану Сарајевске области у Сарајеву, *Извјештај о политичким догађајима за мјесец децембар 1926. год.*, пов. бр. 8/1927, Сарајево, 3. јануара 1927.

²⁰³ АВН, *FTOK*, К–4, omot br. 2. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.*; *Prilog proučavanju izvoza i uvoza šumskih produkata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca za god. 1919–1924–5*, Beograd, 1926, LXIV; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1927*, Sarajevo, 1928, 37–39; Цветко, Грегорић, Индустија и непосредни порези, *Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb, 1924, 411–412. Poreski tereti društava obaveznih na javno polaganje računa bila su bez dvojbe teška, jer su 1925. godine u Bosni i Hercegovini iznosila 3% tečevinskog poreza, 12% poreskog prireza, 0,60% cestarine, 0,36% nameta za Trgovačku komoru, 4,68% vanrednog poreskog prireza, 3,12% invalidskog poreza, 2,25% općinskog nameta, što je ukupno opterećivalo preduzeća sa 26,01% poreza. Da stvar bude gora, tečevinski

fiskalnom aparatu u Bosni i Hercegovini u najvećoj mjeri faktički i ubirali.²⁰⁴ Uporedo sa rastom državnih poreza i prireza rasli su i samoupravni prirezi. Često su samoupravni prirezi bili tako visoki, da su dovodili u pitanje, ne samo pravilno prikupljanje državnih prihoda, već i ekonomski razvitak i prosperitet pojedinih privrednih grana.²⁰⁵ Zbog toga su u budžetskim dvanaestinama za 1925/1926. godinu preduzete izvjesne palijativne mjere za normiranje granica u kojima se kretalo pribiranje autonomnih prireza, a u finansijski zakon za 1928/1929. godinu unijeta je odredba o određivanju visine samoupravnih prireza.²⁰⁶ Međutim, oblasne samouprave nisu se pridržavale tih zakonskih ograničenja, često propisujući samoupravne poreze iznad dozvoljenog limita.²⁰⁷

Gotovo sva dobra široke potrošnje bila su opterećena indirektnim porezima (trošarinom).²⁰⁸ Mnogi industrijski proizvodi su pored državne trošarine,

porez se dodavao poreskoj osnovici preduzeća i razrezivao, ne samo od dobiti, nego i preko toga od samog poreza. Tako su preduzeća na svakih 100 dinara dobiti plaćala ne samo 26% nego $(100 + 26 \times 26\%) = 32,76\%$ poreza. (*Извештај о привредним приликама и раду Коморе у 1925*, 140–141).

²⁰⁴ ABH, FTOK, K–6, omot br. 1. Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925; *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 125–126. Porezni činovnici u Bosni i Hercegovini su savjesno i striktno izvršavali slovo zakona za razliku od poreskih ureda u drugim dijelovima države. Oni su ubirali preko 90%, a u drugim dijelovima države od 36% do maksimalno 70% poreza. Izvjesni poreski službenik Gligić, hvalio se da je za vrijeme službe u Bihaću ubrao 95% poreza, a da nijedan drugi poreznik u državi nije mogao ubrati ni 60%. (ABH, FVŽSO, dok. br. 2797/26. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану Сарајевске области у Сарајеву, *Извештај о политичким догађајима за мјесец децембар 1926. год.*, пов. бр. 8/1927, Сарајево, 3. јануара 1927).

²⁰⁵ *Prilog proučavanju izvoza i uvoza šumskih produkata u Kraljevini SHS*, LXIV.

²⁰⁶ *Стални привредни годишњи конгреси 1923–1927*, 43.

²⁰⁷ Neposredno nakon zakonskog ograničenja visine samoupravnih poreza oblasni odbor Vrbaske oblasti izdao je Pravilnik u kome nije zadržao za bazu prirez određen Zakonom. On je prvo zaveo 25% oblasni prirez na porez, državni prirez i cestarinu od tečevine društava obaveznih na javno polaganje računa. Već time oblast je prelazila preko odredaba zakona, koji je maksimirao autonomne prireze na ove vrste poreza do 25% od osnove. (*Шести редовни годишњи конгрес привредних комора и организација*, 166).

²⁰⁸ Господарске биљешке, *Bosanski Lloyd*, God. IV, br. 25, Sarajevo, 26. jula 1922, 1. Državnoj trošarini podlijavao je veliki broj industrijskih proizvoda i sirovina i to šećer, kava, pivo, špirit, benzin, električna struja za osvjetljenje, kvasac, sirćetna kiselina, plinsko ulje,

bili opterećeni i samoupravnim trošarinama (oblasnim i općinskim).²⁰⁹ Općine su najveći dio potrošnih industrijskih proizvoda opterećavale sa svojom trošarinom radi potreba svojih budžeta. Sva posredna i neposredna fiskalna opterećenja, prosječno su činila 42% proizvodne vrijednosti finalnog industrijskog proizvoda.²¹⁰

Metalne industrija u vrijeme velike ekonomske krize (1930-1934)

Bosanskohercegovački eksport gvozdene rude bio je upućen na države srednje Evrope, jer se izvoz u prekomorske ili udaljenije zemlje kopnom u najboljem slučaju završavao minimalnom zaradom (zbog konkurencije indijske, afričke, španske i švedske rude). Rudnik Ljubija, kako je naprijed navedeno, radio je isključivo za izvoz, dok je Vareš radio za potrebe svojih visokih peći.²¹¹ Prvi znaci krize u rudnicima željeza osjetili su se 1931. kada su njihovi glavni kupci otkazali ugovore.²¹² Gubitak mušterija imao je katastrofalne posljedice za rudnik Ljubiju, koji je u prethodne tri godine (1928–1930) plasirao u inostranstvo preko 1.000.000 tona željezne rudače (naročito u Čehoslovačku za Škodine tvornice). Kada je otkazan ugovor rudnik je prestao s radom, a 1931. prodao samo 600 tona rude na domaćem tržištu.²¹³ U periodu od 1931. do 1934. godine rudnik nije radio i za to vrijeme je akumulirao gubitak od 11.239.218,06 dinara.²¹⁴ Ponovo je pokrenuo proizvodnju poslovne 1934/1935. godine, kad je uspio prodati veće količine rude u Mađarsku.²¹⁵ Slabu prodaju tokom krize imao je i vareški rudnik, koji je uspijevaao prodati

ulje za podmazivanje, cement i hidraulični kreč. (S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 528–529).

²⁰⁹ Budžetiranje oblasnih samouprava. Trošarina kao glavni osnov oblasnih prireza, *Jugoslavenski Lloyd*, God. XXI, br. 35, Zagreb, 10. februara 1929, 2.

²¹⁰ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 529–531.

²¹¹ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 84.

²¹² Ранко, Деспић, Утицај привредне депресије на југословенско рударство, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 13, Beograd, septembra 1936, 7.

²¹³ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1935*, Sarajevo, 1936, 88–89; *Радници у државној индустрији. Рударство ~ соларе, металска индустрија, шумска индустрија. Статистички податци, стручни извештаји и предлози*, Сарајево, 1930, 4.

²¹⁴ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 305.

²¹⁵ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1935*, 88–89.

„samo po koji vagon u inostranstvo“, i to jako otežano „usljed postojećih ograničenja u valutnom i deviznom prometu.“²¹⁶ Težinu krize najbolje ilustruju podaci da je 1933. prodato svega 760 t rudače, 21.969 t sirovog željeza i 1.581 t ljevano robe i to uglavnom na domaćem tržištu.²¹⁷

Velika ekonomska kriza koja se manifestirala na svim privrednim poljima naročito se osjećala u teškoj industriji. Topionička proizvodnja u mnogim granama bila je u stalnom padu. Željezara u Varešu od 1930. do 1934. godine radila je samo s jednom visokom peći.²¹⁸ U drugom kvartalu 1932. godine proizvodnja željeza u cijeloj državi opala je za 89,2%, bakarne rude za 72,1%, boksita 24,9% i hromove rude za 39,3%. Vareška topionica smanjila je proizvodnju gvožđa za 96,9%.²¹⁹ Problem raspodjele kvote koji je ranije utvrđen između srednjoevropskog i jugoslavenskog kartela tokom krize ponovo je aktueliziran. Nesuglasice se riješene 1932. godine kada je raniji sporazum produžen i time zadovoljeni interesi domaćih željezara zbog opće ekonomske krize, a srednjoevropskih zbog otežanog uvoza na jugoslavensko tržište usljed raznih deviznih propisa i ograničenja.²²⁰ Međutim, cijene na svjetskom tržištu stalno su padale, zbog čega efektivne koristi od prodaje robe i nije bilo.²²¹ Pod pritiskom krize zenička željezara je 1. aprila 1932. obustavila rad i otpustila 852 radnika.²²² Potražnja željezne robe 1934. bila je nešto bolja nego u 1933. godini, ali su poslovne prilike bile još uvijek loše. Da situacija nije bila ružičasta svjedoče podaci da je kapacitet željezare u Zenici bio je iskorišten s nepunih 36%, a vareške s 50%. Direktna posljedica katastrofalnog zastoja bila je mala

²¹⁶ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 84.

²¹⁷ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1936. godini*, Sarajevo, 1937, 139.

²¹⁸ ASBK, FŽZ, Akta Skretarijata 1918–1945. *Izveštaj Direkcije o radu Željezare za 28. sjednicu Upravnog odbora, koja će se održati dne 31. marta 1930. u Beogradu u prostorijama Generalne rudarske direkcije; Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1929*, 39; *Izveštaj o privrednim prilikama u 1934*, 105; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1929*, 39; *Izveštaj o privrednim prilikama u 1934*, 105; J. Lakatoš, *Privredni alamanah IV*, 31.

²¹⁹ *Народна привреда у другом тромесечју 1932*, Извештај Народне банке, бр. 2, Београд, 1932, 14.

²²⁰ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 217.

²²¹ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1931*, 35.

²²² Извештаји инспекције рада у 1932. год., Београд, 1934, 105.

potrošnja željeza na domaćem tržištu usljed zastoja građevinske djelatnosti.²²³ Na obim proizvodnje utjecalo je i smanjenje kredita higijenskim zavodima kao najboljim potrošačima vodovodnih cijevi i armatura, osiromašenje širokih potrošačkih masa i pomanjkanje novih investicija u industrijskim preduzećima.²²⁴

Pregled proizvodnje bosanskohercegovačke metalurgije tokom velike ekonomske krize donosimo u sljedećoj tabeli:

Godina	Željezara Vareš		Željezara Zenica
	Sirovo željezo u tonama	Livene robe u tonama	Robe u tonama
1930.	34.452	7.646	18.612
1931.	35.777	6.526	nepoznato
1932.	6.959	3.940	nepoznato
1933.	26.273	3.174	14.027
1934.	28.070	2.748	nepoznato

Ovaj pregled reflektorski osvjetljava utjecaj privredne depresije na metalnu industriju. Proizvodnja sirovog željeza u vareškoj topionici opala je 1932. za skoro pet puta u odnosu na 1929, a zenička željezara imala je pad proizvodnje za oko 50%. Do određene stabilizacije došlo je 1933. godine nakon obnavljanja sporazuma sa srednjoevropskim kartelom, ali i djelimičnog oporavka svjetske privrede.

I tvornice za preradu metala koje su radile isključivo za domaće tržište, tokom krize imale su brojne probleme. Fabrika za proizvodnju kuhinjskog i tehničkog pribora „Triumf“ iz Sarajeva, usljed trgovinskih restrikcija koje su uvedene na početku krize, bila je jako pogođena carinskom tarifom na uvoz sirovina (20–30% od vrijednosti robe). Pored toga plaćala je na ukupnu vrijednost materijala porez na poslovni promet 4–6%, općinsku kaldrmiju 2–3,5%, što je jako utjecalo na cijenu robe. Zbog otežanog plasmana robe na domaćem

²²³ ASBK, FŽZ, Akta 1927–1939. *Promatranje mogućnosti razvitka jugoslavenske industrije željeza*; *Извјештај о привредним приликама у 1934*, 105; Potrošnja željeza u Jugoslaviji, *Jugoslovenski Lloyd*, God. XXVI, br. 147, Zagreb, 4. jula 1934, 3. Potrošnja željeza u Kraljevini Jugoslaviji i u prosperitetno vrijeme bila je znatno manja od razvijenih zemalja. Po jedinici stanovništva 1929. godine potrošnja željeza u pojedinim evropskim zemljama bila je sljedeća: Njemačkoj 240, Belgiji i Luksemburgu 388, Sjedinjenim Američkim Državama 518, Francuskoj 235, Engleskoj 272 i Kraljevini Jugoslaviji 19 kg.

²²⁴ *Извјештај о привредним приликама у 1934*, 104.

tržištu, tvornica je s teškom mukom uspjevala održavati proizvodnju, a uz navedena opterećanja nije imala nikakve mogućnosti izvoza i konkurencije stranoj robi.²²⁵

Usporeni privredni oporavak (1935-1941)

Period od 1935. do 1941. godine obilježen je oporavkom privrede i narušenim političkim odnosima u svijetu koji su za posljedicu imali pojačani tempo naoružavanja, što je pogodovalo industrijskom razvoju.²²⁶ Međutim, industrijski prosperitet nije imao veliki učinak na ukupne privredne prilike u svijetu. Tipičan pokazatelj privrednog stanja bilo je derutno stanje svjetske trgovine. Dok je industrijska proizvodnja, kao posljedica naoružavanja, u mnogim zemljama porasla za dva i više puta, svjetska trgovina je po podacima Društva naroda bila u stalnom padu. Opadanje razmjene dobara među narodima bilo je prouzročeno jačanjem nacionalnih privreda. Svjetska privreda bila je opterećena autarhijskim težnjama država, prisilnim deviznim politikama, te monopolima i kontrolama nad vanjskom trgovinom. Prividno jačanje nacionalnih privreda slabilo je svjetsku trgovinu. Pad trgovine oslabio je međunarodnu kreditnu službu do te mjere da za neke države uopće i nije postojala. Od 1933. godine veći dio zemalja odustao je od slobodne razmjene dobara s ostalim narodima. Prestalo se izvoziti u zemlje u kojima su se dobijale najbolje cijene i nabavljati roba u zemljama gdje se najjeftinije mogla kupiti. U međunarodnoj trgovini nastale su anomalije da su agrarne zemlje poljoprivredne proizvode prodavale iznad svjetskog pariteta cijena, a industrijske izvozile industrijske proizvode pod damping cijenama i obratno.²²⁷

Pobjeda nacionalsocijalizma (1933) u Njemačkoj, značajno je poremetila ravnotežu sila u Evropi i izazvala nova međunarodna pregrupisavanja.²²⁸

²²⁵ *Извјештај о привредним приликама у 1934*, 106.

²²⁶ ABH, *Fond Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu*, K-3, dok. br. 156/9. *Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.*

²²⁷ ABH, *FRKBiH*, K-3, dok. br. 158/14. *Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.*

²²⁸ Njemačka se 1933, odmah po dolasku Hitlera na vlast, počela naoružavati čime je narušila odredbe Versajskog mirovnog ugovora. Treći dan nakon preuzimanja kancelarske pozicije Hitler je okupljenim višim oficirima govorio o značaju jačanja njemačke vojne moći kao

Stupanjem na vlast nacionalsocijalisti su države Jugoistočne Evrope nastojali vezati za Njemačku preko trgovinske politike. Smatrali su to najboljim načinom osvajanja političkog utjecaja, uz stalno podrivanje sistema sigurnosti uspostavljenog u Versaju. Rukovođena tom politikom, Njemačka se bilateralnim trgovinskim ugovorom sklopljenim s Kraljevinom Jugoslavijom 1. maja 1934. godine obavezala na otkup njenih poljoprivrednih proizvoda po cijeni većoj od tržišnih u zamjenu za njemačke izvozne proizvode. Ugovor je bio zasnovan na kliringu,²²⁹ odnosno razmjeni industrijske za poljoprivredne proizvode. Na taj način Kraljevina Jugoslavija je osigurala izvoz poljoprivrednih proizvoda kojima je plaćala uvoz industrijske robe umjesto u konvertibilnoj valuti.²³⁰ Od tada njemačke firme nude isporuke za velike državne nabavke u oblasti željeznica, telefonskog soabračaja, snabdijevanja koksom, elektrotehničkim uređajima i drugom robom.²³¹ Jačanju privrednih veza dviju zemalja pomogle su i ekonomske sankcije Društva naroda protiv Italije, nakon njene invazije na Etiopiju (1935/1936), a koja je do tada imala zapaženu ulogu u jugoslaven-skom izvozu. Do 1941. godine Njemačka je postala najvažniji trgovinski partner Kraljevine Jugoslavije.²³²

preduvjeta za postizanje političkog prestiža i zavojevačkih namjera. Iste godine Njemačka je napustila Konferenciju za razoružanje Društva naroda, 16. marta 1935. uvodi opću vojnu obavezu, a potom odbacila sva vojna ograničenja kojih se morala pridržavati po odredbama Versajskog ugovora. Naredne 1936. izvršila je prvu agresiju, a u međuvremenu pripreme za preorijentaciju industrije u ratnu industriju i preko svojih finansijskih institucija i industrijskih magnata namjenski podizala komplekse za proizvodnju naoružanja. (Leposava, Cvjetić, Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII, Beograd, 1975, 171).

²²⁹ U vrijeme zastoja međunarodne trgovine tokom velike ekonomske krize, naročito kod zemalja s nedovoljnim zalihama zlata i deviza za međusobna plaćanja, Austrija je, u sporazumu sa Jugoslavijom (1931), nastojala oživjeti međunarodnu razmjenu dobara klirinškim načinom plaćanja, tj. međusobnim podmirivanjem bez plaćanja zlatom i devizama. Takav način međusobnih podmirivanja ubrzo su prihvatile i druge zemlje u sličnom položaju, poimence zemlje s deviznim ograničenjem zbog oskudice u zlatu i devizama.

²³⁰ Мари-Жанин, Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 163.

²³¹ L. Cvjetić, Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju, 177.

²³² Jugoslavenska vlada je 5. jula 1939. godine potpisala tajni trgovački protokol s Njemačkom, po kojem je polovinu iznosa za uvezeno oružje morala platiti izvozom strateških

Međusobno približavanje dviju zemalja istovremeno je dovelo do naglog priliva njemačkog kapitala u jugoslavensku privredu. U izvozu Kraljevine Jugoslavije u periodu od 1931. do 1935. Njemačka je učestvovala sa 14,1%, 1936. sa 25,44%, a 1939. godine apsorbirala je čak 45,9% njena eksporta. Do početka Drugog svjetskog rata Kraljevina Jugoslavija je došla u potpunu privrednu i političku zavisnost prema Njemačkoj. To je bilo naročito izraženo nakon njemačkog pripajanja Austrije (1938)²³³ i slamanja Čehoslovačke (1939), od kada energičnije politički i privredno pristupa Balkanu, što je bilo u direktnoj vezi sa njenim pripremama za rat. Za Njemačku je Kraljevina Jugoslavija bila prostor bogat sirovinama bitnim za naoružanje (gvožđe, bakar, boksit), kao i životnim namirnicama.²³⁴ Pored Njemačke, Kraljevina Jugoslavija imala je klirinške trgovinske ugovore s Italijom, Austrijom, Mađarskom, Grčkom i Rumunijom. U jugoslavenskom izvozu 1938. godine klirinške zemlje učestvovala su s 67%, a neklirinške s 33%, a u uvozu klirinške s 69%, a neklirinške s 31%.²³⁵ Spoljnotrgovinska zavisnost Kraljevine Jugoslavije prvenstveno od Njemačke, a potom i Italije, odrazila se i na eksportnu trgovinu Bosne i Hercegovine kao njena sastavnog dijela. Njemačka je 1938. godine u bosansko-hercegovačkom izvozu učestvovala sa 35,9%, a u uvozu sa 32,5%, dok je Italija još od ranije bila najveći kupac drvene građe, odnosno glavnog izvoznog artikla iz Bosne i Hercegovine.²³⁶

Ciklusi prosperiteta u svjetskoj privredi prekidani su samo sezonskim utjecajem počev od 1933, a u zemljama poljoprivrede od 1935. godine. Krivulja

sirovina i ustupiti joj koncesiju za eksploataciju nafte u Jugoslaviji. Oktobra 1939. godine potpisale su novi tajni protokol u Beogradu, prema kojem se Njemačka obavezala na novu isporuku naoružanja za koje joj je Jugoslavija imala obavezu isporučiti do kraja mjeseca 3.000 t bakra, 500 t olova, 1.000 t olovnog koncentrata, 100 t aluminijuma, 100 t antimona, 10.000 t konoplje i specijalnu drvenu građu u vrijednosti od 2,3 miliona maraka. Jugoslavija je također, redovno mjesečno od novembra iste godine morala isporučivati Njemačkoj 1.500–2.000 t bakra. (S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 283; L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metod pritiska Nemačke na Jugoslaviju*, 212).

²³³ Opširnije o utjecaju pripajanja Austrije Njemačkoj na privredne i političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji vidjeti u: Srđan, Mihić, *Kraljevina Jugoslavija u anektusi Austrije 1938*, Beograd, 2010.

²³⁴ M. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 163.

²³⁵ *Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u prvom polугоду 1939*, Beograd, 1939, 26–31; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 96.

²³⁶ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 105.

uspona privrednog života polovinom 1937. godine dostizala je rekordnu visinu. Svjetska industrijska proizvodnja nadmašala je sve usponske tačke iz prethodnih 20 godina, a trgovina je, iako je zaostajala, dostizala 80% visine najvećeg uspona poslije rata. Pojava prosperiteta nije dočekana uobičajenim veseljem, jer je konjunktura bila umjetno izazvana otvorenim ratovima u pojedinim zemljama i trkom u naoružanju u drugim. Oporavak nacionalnih privreda poslije krize mogao se odvijati znatno brže da ga nije pratio ratni duh i da se on mogao otkloniti iz privrednih i političkih veza među državama. Ratna opasnost je od 1937. prešla u akutnu fazu. Na sve strane ubrzano se naoružavalo i otvorene spremalo za rat što je živote pojedinaca i cijelih naroda podvrgavalo ratnim potrebama. Nastala je ogromna potražnja metala i metalnih ruda svih vrsta i gomilanje rezervi drveta i životnih namirnica. Koliko se na tome ozbiljno radilo najbolje pokazuje primjer Njemačke, glavne zagovornice rušenja versajskog poretka, čiji je unutarnji zajam za pet godina dostigao iznos od 1.350 milijardi jugoslavenskih dinara. Tim novcem Njemačka je svoju industriju preuredila tako da je mjesečno mogla proizvoditi 3.000 topova, 15.000 mitraljeza, 12.000.000 granata i 2.000 aviona.²³⁷

Bosna i Hercegovina kao poljoprivredna i zemlja rudnog i šumskog bogatstva poslije velike depresije ušla je u period prosperiteta, jači i moćniji nego i jedne godine poslije Prvog svjetskog rata. Drvo, metali, rude i poljoprivredni proizvodi, njeni glavni izvozni artikli, postali su jako traženi na svjetskom tržištu. Stoga i ne čudi što je pokrajinu tako moćno zahvatio val svjetske konjunktуре. Naročito metalna industrija otpočinje življi rad. Crna metalurgija povećavala je kapacitet posla, jer je bila opsjednuta narudžbama. Jedino joj je nabavka koksa zadavala probleme, naročito nakon odustajanja od nakane da se lignit prepariranjem iskoristi u talionicama i da se željezare emancipuju od potrošnje inostranog koksa koji se dobavljao iz tada već zaraćenih zemalja i zahŕtejavao devize i čekanje na isporuku.²³⁸

Državna vlada je u sklopu programa oživljavanja nacionalne privrede poslije krize preduzela niz mjera u erarnim preduzećima, a one su se prvenstveno odnosile na povećane narudžbe za državne potrebe. Preduzete mjere

²³⁷ ABH, FRKBiH, K-3, dok. br. 156/37. *Izvjestaĳ o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.*

²³⁸ ABH, FRKBiH, K-3, dok. br. 156/37. *Izvjestaĳ o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.*

rezultirale su povećanjem proizvodnje i u državnim rudnicima gvozdene rude. Državna topionica i livnica u Varešu uspjela je da u „preradi sopstvenih gvozdених ruda znatno poveća proizvodnju sirovog gvožđa i livene robe, i to proizvodnju sirovog gvožđa od 21.526 tona u 1934/35. godini na 34.455 tona u 1936/37. budžetskoj godini, a livene robe od 2.486,67 tona u 1934/35. godini na 4.349,36 tona u 1936/37. budžetskoj godini. Naročito je porasla prodaja livene robe, s 1.416,57 tona u 1934/35. godini na 5.789, 91 tonu u 1936/37. godini usled prodaje i potražnje vodovodnih cevi u onim krajevima Jugoslavije koji su bili oskudni vodom i gde se radilo na izgradnji vodovoda.“²³⁹

Svjetska potrošnja boksita tridesetih godina XX. stoljeća stalno je rasla, jer se u metalurgijskoj proizvodnji (naročito automobilskoj) uvela upotreba legura od aluminijuma. U tijesnoj vezi s porastom naoružanja, a naročito razvitkom vazduhoplovstva, aluminijum je sve više dobijao na značaju i postajao sve traženiji. S tim u vezi od 1935. godine strani, prvenstveno njemački, kapital počinje iskazivati sve više interesa za eksploataciju boksitne rude u Bosni i Hercegovini, čija su glavna ležišta bila u Hercegovini. Već u 1936. godini intenzivirano je iskopavanje i izvoz boksita, uglavnom u sirovom stanju.²⁴⁰ Na redne 1937. boksit su počele da kopaju preduzeća „Ugrovača d. d.“ i „Panboksit“ u Širokom Brijegu, „Kontinentalno rudokopno industrisko d. d.“ iz Zagreba u Nevesinju, „Bauksit Dalmatia“ iz Splita u Novoj Suhaji kod Bosanske Krupe, a započeti su i opsežni probni radovi u Bijelom Polju kod Mostara.²⁴¹ Proizvodnja u bosanskohercegovačkim rudnicima 1936. iznosila je 42.127 t,

²³⁹ Prodaja valjanog željeza 1935. i 1936. godine po pokrajinama bila je sljedeća: Od januara do novembra 1935. prodato je u Bosni i Hercegovini 1.850, Dalmaciji 8, Hrvatskoj 918, Sloveniji 537, Srbiji 12.450, Vojvodini 1.287, ukupno 17.050 tona. U istom periodu 1936. prodato je u Bosni i Hercegovini 2.698, Crnoj Gori 50, Dalmaciji 347, Hrvatskoj 1.185, Sloveniji 263, Srbiji 15.840, Vojvodini 1.747, ukupno 22.130 tona. (S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 305–306, 397).

²⁴⁰ Godine 1933. iz Kraljevine Jugoslavije bilo je izvezeno 52.129 t boksita, 1936. (253.085 t), a slično je bilo 1937. i 1938. godine. (Opširnije o tome vidi u: *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo, 1937; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, Sarajevo, 1938; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939; V. Rozenberg; J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 120).

²⁴¹ ABH, FRKBiH, K–3, dok. br. 156/37. *Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.*

što je bilo 15,5% od 292.000 t koliko je proizvedeno u cijeloj državi. U 1937. godini proizvedeo je 160.026 t boksita, a u cijeloj državi 350.000 t. Izvožene su veće količine boksita uz razmjerno niske cijene i nerentabilne tarife u inostranstvo umjesto da se u zemlji prerade i time iskoriste znatne količine električne energije, koju su mogle proizvesti neiskorištene domaće hidrocentrale. Naime, za izradu jedne tone metalnog aluminija troši se oko 25.000–30.000 KW sati električne energije, ali se zato mogao puno bolje prodati u inostranstvu, a ujedno ograničiti i njegov uvoz sa strane.²⁴² Najviše je izvoženo u Njemačku, 92,6% ukupnog izvoza boksita iz Kraljevine Jugoslavije, a ta količina pokrivala je svega 32% njenih potreba.²⁴³ Stranci su držali najvažnija rudnike boksita u Bosni i Hercegovini i to u Bosanskoj Krupi, Jajcu i Širokom Brijegu.²⁴⁴ Nekoliko godina pred početak Drugog svjetskog rata njemačka firma Ericha Francka uspjela je da dobije rudničke koncesije u Sasama kod Srebrenice, odakle je eksploatisala: olovo, antimon, cink i srebro.²⁴⁵

Izgradnja grube pruge i proširenje željezare u Zenici

Državna vlada se polovinom tridesetih godina 20. stoljeća odlučila za izgradnju nacionalne metalne industrije, a za mjesto podizanja odabrana je Zenica. Izbor mjesta za podizanje grube pruge imao je svoje realne osnove. Lokacija se nalazila u centru države, zadovoljavala je odbrambane potrebe i ležala na izvoru pogonske snage, odnosno u sredini srednjobosanskog ugljenog basena. Blizu joj je bio i dovoz sirovog željeza iz državnog rudnika i topionice željeza u Varešu. Dotadašnje pruge u željezari Zenica služile su isključivo za izradu polufabrikata za sitne pragove i sitnu valjanu robu. Srednja i sitna pruga za pogon su imale elektromotore, ali nije bilo dovoljno električne snage da rade obje istovremeno. Na postojećim prugama se nije mogao valjati profil iznad 75 mm, ali to nije bilo slučaj samo sa Zenicom nego i svim ostalim jugosla-

²⁴² D. Tibold, *Rudarstvo u Bosni i Hercegovini*, 10–12.

²⁴³ Vladimir, V., Rozenberg; Jovan, Lj., Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu, država – banke – inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd, 1940, 119–120.

²⁴⁴ ABH, FTOK, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 52–59.

²⁴⁵ ABH, FRKBiH, K–3, dok. br. 156/9. *Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.*

venskim željezarama. Dakle, nijedna jugoslavenska željezara nije bila osposobljena za izrađivanje teških profila valjanog željeza i čelika, zbog čega su uvoženi iz inostranstva. Država je i pored bogatih ležišta željezne rude i uglja bila u važnoj proizvodnji zavisna od inostranstva. U javnosti je stalno isticano da „nacionalno-politički interesi“ zahtjevaju nabavku grube pruge za izradu profila od 800 mm kako bi se otklonila zavisnost od inostranstva. Za nesmetan pogon postrojenja bilo je neophodno izgraditi i novu električnu centralu u vlasništvu Državne rudarske direkcije.²⁴⁶

Za izgradnju valjaonice i proširenje željezare u Zenici Njemačka je bila posebno zainteresirana, jer je nastojala da u sklopu priprema za rat i proizvodnji čelika proširi učešće i van svojih granica. Najveći interes u tom pogledu iskazivao je njemački gigant Krupp. Milan Stojadinović, državni premijer, u novembru 1935. vodio je intenzivne razgovore s Viktorom von Herenom, njemačkim poslanikom u Beogradu, o izgradnji grube pruge u Zenici i tom prilikom ga upoznao da je ustupanje tog projekta njemačkim ili čehoslovačkim firmama u rukama vojnog državnog vrha. Heren je predlagao M. Stojadinoviću da nadležni državni organi s njemačkim zainteresiranim firmama povedu usmene pregovore, „naglašavajući da u tako važnim projektima ne treba da bude odlučujuća jeftinija ponuda.“ Pored Herenove lične intervencije Njemačka je jednim pismom upućenim Stojadinoviću insistirala na dodjeljivanju Zenica-projekta njemačkim firmama uz ponovno isticanje da prilikom izbora izvođača, kvalitet, a ne cijena, bude presudan.

Kraljevska vlada brzo je ispunila njemačke zahtjeve. U martu 1936. godine na tajnom zasjedanju mješovitog jugoslavensko-njemačkog privrednog odbora sklopljen je Tajni protokol u kojem je, između ostalog, prihvaćena i nabavka instalacija za valjaonicu u Zenici u iznosu od osam miliona rajsh maraka.²⁴⁷ Nabavka je uglavnom izvršena na račun zamrznutih potraživanja koja su nastala u međusobnoj klirinškoj trgovini. I izgradnja grube pruge, koja je bila jedan od glavnih stubova nove jugoslavenske teške industrije, povjerena je njemačkoj kompaniji Krupp.²⁴⁸

²⁴⁶ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 220.

²⁴⁷ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metod pritiska Nemačke na Jugoslaviju*, 177–178.

²⁴⁸ Opširnije o tome vidjeti u: Smiljana, Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986, 213–239.

Realizacija projekta počela je 25. marta 1936. narudžbom grube pruga za izradu krupnih metalnih profila i elemenata od Kruppa Grusonverk iz Magdenburga. Radovi na podizanju grube pruge otpočeli su 21. juna 1936. godine polaganjem kamena temeljca, a završeni 3. oktobra 1937. godine.²⁴⁹ Po završetku željezara je zauzimala 20.000 m² prostora. Izrađivala je okrugle profile do 250 mm promjera, kvadratno gvožđe do 180 mm i ostale profile velikih dimenzija. Puštanjem u rad raniji godišnji kapacitet željezare od oko 40.000 t valjanih proizvoda, povećan je na 214.000 t.²⁵⁰ Nova valjaonica bila je osposobljena da izrađuje teške profile, naročito fasovanog gvožđa i tračnica svih profila, pa i one najteže za pruge širokog kolosijeka.²⁵¹ Kapacitet čeličane koja je raspolagala s tri Simens Martinove peći iznosio je 50.000 t sirovog željeza, što je odgovaralo 25% kapaciteta samo nove grube pruge ili oko 20% svih valjačkih pruga u Zenici.²⁵² Postavljanjem novih postrojenja u toku 1937. i 1938. godine, podignuta je još jedna Simens Martinova peć kapaciteta 30.000 t, željezara je povećala kapacitet i tehnički stepen proizvodnje. Godišnje je mogla proizvesti 80.000 t sirovog željeza i što je najvažnije izrađivala plufabrikate i gotovo proizvode profilnog gvožđa i čelika onih dimenzija koje su se uvozile iz inostranstva i za koje su išle stotine miliona dinara.²⁵³ Pored grube pruge nabavljeno je i pušteno u pogon 10 generatora za proizvodnju električne energije koji su davali 17.000.000 kalorija za 24 sata, te nova kovačnica. Proširena

²⁴⁹ Koliku je važnost za državu imalo proširenje može se zaključiti iz toga što je i na postavljanju kamena temeljca i puštanju u pogon grube pruge izvršio lično dr. Milan Stojadinović, predsjednik vlade u prisustvu izaslanika kralja, resornog ministra šuma i rudnika Đure Jankovića, ministra saobraćaja dr. Mehmeda Spahe i brojnih drugih članova vlade, Senata i Narodne skupštine i učešće najeminentnijih predstavnika privrednog, političkog i drugog javnog života u državi. (*Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, Sarajevo, 1938, 125; U. Lazović, *Metalurgijska industrija*, 317).

²⁵⁰ *Индустрија гвожђа д. д. Зеница свечано отворење нове ваљаонице „грубе пруге“ за израду тежких профила гвожђа и челика*, Зеница, 3. 10. 1937; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1938*, Sarajevo, 1938, 125; Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano; Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

²⁵¹ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 126.

²⁵² *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo, 1937, 137–138.

²⁵³ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, 126.

je i postojeća žičara instaliranjem jedne nove žarne peći i mašina za izradu žice i eksera, čime je kapacitet žičare povećan za oko 1.400 tona gotove robe godišnje ili za oko 47%.²⁵⁴

Potrebe novih instalacija proširene željezare iziskivale su za svoj kapacitet puno više sirovog željeza nego što je vareška željezara mogla proizvesti. S tim u vezi izvršena je i adaptacija visokih peći u Varešu, na način da su pomoćni uređaji mogli podržati paralelan rad obiju peći. Od tada je topionica zeničkoj željezari osiguravala oko 70.000 tona sirovog željeza.²⁵⁵

Iako je formalno zenička željezara bila u rukama domaćeg kapitala, jer je to zakon izričito predviđao, veliko je pitanje ko je bio njen stvarni vlasnik, s obzirom da joj je Krupp obilatao davao kredite.²⁵⁶ Prema nekim mišljenjima, veliki diprinos u samom podizanju teške industrije u Zenici imao je njemački generalštab, koji je Jugoslaviju smatrao svojim stratezijskim zaleđem. Izgradnju postrojenja za proizvodnju strateških materijala u Zenici smišljeno je podržavao, jer je smatrao da će po izbijanju rata brzo doći pod njegovu kontrolu. Takav stav temeljen je na činjenici da je izgradnja vršena u vrijeme neposrednih ratnih priprema, usljed čega je podizanje jednog takvog preduzeća za Njemačku značilo stvaranje pretpostavke za iskorištavanje balkanske sirovinske baze i plansko proširenje njemačkog vojno-industrijskog potencijala.²⁵⁷ S druge strane na domaćem planu isticana je važnost koju je zenička željezara imala za vojne potrebe, jer je bila glavni proizvođač i snabdjevač zemaljske odbrane, mada je potražnja od privatnika i inostranstva, zbog kvalitetne robe, bila sve veća.²⁵⁸

U pogledu količine proizvodnje i prodaje 1937. godina bila je rekordna za metalurgijsku industriju poslije velike ekonomske krize. Međutim, materijalni uspjeh bio je neznatan, jer su proizvodni troškovi, usljed skoka cijena sirovina, prvenstveno koksa, sirovog i starog željeza, te povećanja fiskalnih

²⁵⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, 125.

²⁵⁵ U. Lazović, *Metalurgijska industrija*, 311.

²⁵⁶ V. Rozenberg; J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 149; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 55.

²⁵⁷ Sergije, Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958, 80.

²⁵⁸ *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, Сарајево, 1940, 133.

nameta znatno porasli.²⁵⁹ Zbog pomanjkanja starog, kao posljedica velike potražnje ove sirovine, moralo se pri proizvodnji čelika pribjeći većoj upotrebi sirovog željeza. Umjesto 30% ulagalo se u Simens Martinove peći 40%, pa i više sirovog željeza. Povećana upotreba sirovog umjesto starog željeza dovela je do daljeg povećanja proizvodnih troškova, jer je sirovo bilo skuplje. Olakšavajuća okolnost bila je manji interes inostrane konkurencije, pa su željezare bile skoro jedini liferanti na domaćem tržištu.²⁶⁰ Cijena koksa pak, porasle se za 78% prema cijenama iz 1926. godine, jer je: 1) potražnja koksa naglo skočila zbog trke u naoružanju; 2) transport koji se obavljao preko Jadranskog mora je poskupio, što je bilo u vezi s tražnjom tonaže, tako da je bilo teško doći do tonaže i 3) srednjoevropski kartel koksa nije htio preduzeti ništa da smanji cijene.²⁶¹

Pitanja teške industrije država je definitivno riješila 24. juna 1938. godine, kada je Uredbom Ministarskog savjeta bilo osnovano akcionarsko društvo Jugoslavenski čelik u Zenici. U njegov sastav ušli su željezara Zenica, državno preduzeće Ljubija, rudnik uglja Breza i rudnik i željezara Vareš koji su trebali postati njegovo vlasništvo 1945. godine, odnosno nakon isteka ugovorenog roka sa Wiener Bank–Verein.²⁶² Osnivanje Jugočelika, opremanje i modernizovanje postrojenja predstavljalo je realizaciju desetljeće ranije postavljenog nacionalnog i privrednog projekta, kojim je izvršena koncentracija proizvodnje željeza u jednom preduzeću koje je raspolagalo vlastitim rudnicima uglja i željezne rude, visokim pećima za topljenje, Simens Martinovim pećima za proizvodnju čelika, livnicom za izradu raznovrsnog materijala i što je najvažnije valjaonicu za preradu gvožđa i čelika svih dimenzija. Kombinat je imao namjeru da u Podlugovima ili u neposrednoj blizini podigne pogon za topljenje

²⁵⁹ Cijena sirovog željeza skočila je s 1.300 dinara 1936. na 1.440 dinara po toni 1937. godine. Prosječna cijena starog željeza 1936. iznosila je 620 dinara, a u 1937. godini 1.350 dinara po toni. (*Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, 131).

²⁶⁰ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, 131–132.

²⁶¹ Dimitrije, Bura, O mogućnostima dobivanja metalurgijskog čumura za željezaru Vareš, *Rudarski i topionički vesnik*, God. IX, br. 38–39, Beograd, 4–11. oktobra 1937, ne paginirano.

²⁶² Akcionarski kapital Jugočelika iznosio je 500.000.000 dinara. Bio je podijeljen na 60.000 osnovnih i 40.000 prioriternih akcija, svaka s nominalnom vrijednošću od 5.000 dinara. Godine 1945. trebalo je da se pusti u opticaj novih 20.000 akcija u vrijednosti od 100.000.000 dinara kao protuvrijednost za rudnik i željezaru Vareš. (*Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, 123–124).

gvozdene rude domaćim ugljem i da u Kreki kod Tuzle osnuje preduzeće koje je iz lignita trebalo proizvoditi koks.²⁶³ Koncern je u Ilijašu 1939. otpočeo izgradnju velike kovačnice i presaonice, a u Vogošći fabriku koja je trebala za poslužavati 4.000 radnika.

U prvom godišnjem izvještaju, koji je Upravni odbor podnio Glavnoj skupštini akcionara Jugočelika 31. decembra 1939, navodi se da su sva preduzeća koja su ušla u sastav koncerna ostvarila zapažene rezultate. Rudnik Breza povećao je proizvodnju u odnosu na 1937. godinu za 32%, željezara Zenica za 64%, rudnik Ljubija za 14,3% u odnosu na 1938. godinu, dok su vareška željezara i rudnik zadržali isti nivo proizvodnje. Proizvodnja željeza povećana je s 24.044 tone 1938. na 33.228 tona u prvom polugodištu 1939. godine. Kako se izvoz sirovog gvožđa povećao za čitavih 1.185 tona ili 62%, a njegov uvoz smanjio s 37.566 tona u 1938. na 19.152 tona u 1939. to je i snabdijevanje domaćeg tržišta bilo u znaku popuštanja.²⁶⁴ Izvoz metalne industrije 1939. godine pokazivao je znatno povećanje, dok je uvoz imao tendenciju opadanja. Naročito je zabilježen pad uvoza sirovog željeza i to za 18.054 t ili 46% u odnosu na godinu ranije, a na tržištu zabilježen opći skok cijena metalima.²⁶⁵

Drugi svjetski rat, koji je počeo Njemačkim napadom na Poljsku 1. septembra 1939, otežao je privredni život zaraćenih i zemalja koje su s njima bile u poslovnim vezama i, razumljivo, Bosne i Hercegovine. Sledstveno tome utjecao je i na rad metalne industrije u ne baš povoljnom smjeru, naročito po pitanju sirovina i tvorničkih instalacija koje su se morale uvoziti. Vareškoj željezari bili su obustavljeni dovoz ugovorenih isporuka koksa koji je morala da nabavlja od drugih dobavljača po skupljoj cijeni.²⁶⁶

Proizvodnju crne metalurgije u periodu 1935–1939. donosimo u sljedećoj tabeli:

²⁶³ ABH, FRKBiH, K–3, dok. br. 156/37. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.*

²⁶⁴ *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, 128–131.

²⁶⁵ *Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u prvom polугоду 1939. (Izvještaj Guvernera narodne banke podnet Upravnom odboru na osnovu čl 33. bančinih statuta)*, br. 6, Beograd, 1939, 18.

²⁶⁶ *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, 128–131.

Godina	Željezara Vareš		Željezara Zenica
	Sirovo željezo u tonama	Livene robe u tonama	Robe u tonama
1935.	13.653	2.564	15.380
1936.	36.865	4.184	19.365
1937.	34.885	4.779	47.327
1938.	50.555	4.510	72.574
1939.	47.381	4.430	76.569

Prema podacima iz tabele proizvodnja željeza u promatranom periodu progresivno je rasla. Pred početak Drugog svjetskog rata povećala se za skoro pet puta u odnosu na 1935. godinu.

Radna snaga

Radnici su jedan od najvažnijih elemenata proizvodnje, jer upravljaju proizvodnim ciklusom.²⁶⁷ Značajna osobenost radne snage u Bosni i Hercegovini tokom promatranog perioda, bila je povezanost sa sitnim zemljišnim posjedom, pa najveći dio radništva i nije imao obilježje industrijskog radnika u pravom smislu te riječi.²⁶⁸ Zbog nedovoljno sazrelih socijalnih odnosa radnička klasa nije se uspjela afirmirati, jer su njene veze sa selom bile isuviše jake.²⁶⁹ Kretanje radne snage iz poljoprivrede u industriju i obrnuto bilo je stalno prisutno. Velikom broju radnika u industrijskim preduzećima fabrički posao nije bio stalno zanimanje, pošto su radili uglavnom u poljoprivredi, a tražili zaposlenje u fabrikama samo onda kad nisu imali drugog posla. Njihov nedefiniran status negativno se održavao na poslovanje preduzeća.²⁷⁰

²⁶⁷ Bogdan, Krekić, Memorandum privrednika, *Ujedinjeni sindikati*, God. V, br. 2, Beograd, 1. februara 1929, 19.

²⁶⁸ АВН, *FŠIPAD. Извештај Управног одбора Шумско-индустриског предузећа Добрљин-Дрвар а. д. о раду и стању Предузећа у пословној години 1928. поднешен XXVIII. редовној Годишњој главној Скупштини на дан 8. маја 1929.*

²⁶⁹ *Treći kongres radničkih kotora*, 20.

²⁷⁰ АВН, *FŠIPAD. Извештај управног одбора поднет XXIV. редовној Главној годишњој Скупштини за пословну 1923/24. годину.*

Kvalifikaciona struktura radne snage utječe ne samo na položaj radnika, nego i proizvodnu sposobnost preduzeća. Nizak nivo obrazovanja stanovništva u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave uvjetovao je da su većinu kvalificiranih mjesta u industrijskim preduzećima popunjavali strani radnici. Međutim, uporedo sa stavljanjem pod sekvestar imovine neprijateljskih podanika, Narodna vlada Bosne i Hercegovine suspendovala je i radnike porijeklom iz tih zemalja.²⁷¹ Masa stručnih radnika (ne samo Nijemaca već i Poljaka, Čeha i Mađara) iz straha ili političkih razloga napustila je posao i od tog egzodusa,²⁷² koji je trajao sve do kraja 1921. godine, trpjela su „najviše naša državna preduzeća, koja usled toga još i danas nemaju dovoljni broj stručnjaka. Broj takih radnika i stručnjaka (neračunajući tu činovnike raznih kategorija) premaša dve hiljade.“²⁷³

Usljed te nepromišljene politike industrijska postrojenja, naročito one industrijske grane gdje je kvalifikovana radna snaga bila potrebna (hemijska, metalna, elektrohemijska i dr.), ostala su bez stručnjaka.²⁷⁴ Karakteristično, ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego cijelu državu, da je u promatranom periodu na tržištu rada trajno i osjetno nedostajalo kvalifikovane radne snage, a da je broj nezaposlenih nekvalifikovanih radnika u svim granama industrije i zanata stalno rastao.²⁷⁵ U jednoj anketi iz 1923. godine ustanovljeno je da u svim pokrajinama, a naročito u Bosni i Hercegovini, vlada nedostatak kvalifikovanih radnika svih profila i u svim industrijama.²⁷⁶ Prema podacima iz ankete, topionici iz Vareša

²⁷¹ *Godišnji izveštaj Privremene Radničke Komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, 10.

²⁷² ABH, FRKBiH, K-1, dok. br. 20/1919. *Zapisnik sastavljen dne 23. do 25. jula 1919. u pisarnici rudarske uprave u Kreki*.

²⁷³ Hugo, Holzmänn, Strani kapital u našoj industriji, *Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb, 1924, 484.

²⁷⁴ ASBK, FŽZ, Upravni odbor 1920–1928. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*; Sarajevska fabrika kapa i šešira, *Босански Лог*, Год. III, бр. 12, Сарајево, 23. марта 1920, 2.

²⁷⁵ AJ, *Fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikla 26, jedinica opisa 65. *Министарство унутарњих послова (интерно)*, број 966, Београд, 28. фебруара 1921.

²⁷⁶ ABH, FTOK, K-3, omot br. 3. *Izveštaj Poslovnog odbora o potrebi kvalifikovanih radnika u našoj državi*.

nedostajalo je ljevara, elektromontera i strojnih bravara.²⁷⁷ Menadžment zeničke željezare pak, izvjestio je da preduzeće oskudjeva industrijskim radnicima svih vrsta. Oskudica se pojavljivala „već kod prostog tvorničkog radnika, a pokazuje progresivni porast kod kvalifikovanih radnika, dočim umnih radnika, koje zakon baca u grupu radnika, naime stručnih činovnika, u našoj državi često uopće nema.“²⁷⁸ Ipak, formalna kvalifikaciona struktura zaposlenih u željezarama Vareš i Zenica bila je nešto bolja u odnosu na firme iz drugih industrijskih grana, što se može vidjeti iz sljedeće tabele:²⁷⁹

PREDUZEĆE	Kvalifikovanih		Nekvalifikovanih		Šegrti		UKUPNO
	brojem	%	brojem	%	brojem	%	
Državna željezara Vareš	599	46,58	607	47,20	80	6,22	1.286 ²⁸⁰
Industrija gvožđa d. d. Zenica	388	37,24	633	60,75	21	2,01	1.042
Solana, Kreka	201	32,01	418	66,56	9	1,43	628
Tvornica duhana, Sarajevo	169	21,20	628	78,80	-	-	797
Tvornica amonijak sode, Lukavac	130	33,68	244	63,21	12	3,11	386
M. Fischla i sinovi, Kreka	42	32,31	84	64,61	4	3,08	130

Prema podacima iz tabele kvalifikaciona struktura metalskih radnika bila je prilično dobra. Međutim, situacija je bila nešto drugačija. Poslije progona

²⁷⁷ ABH, FTOK, K–3, omot br. 5. *Zapisnik redovite XXXII Plenarne sjednice Trgovačke i Obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Održane dne 18, 19. i 20. oktobra 1923. u dvorani Komore u Sarajevu*; ABH, FTOK, K–3, omot br. 3. *Izveštaj poslovnog odbora o potrebi kvalifikovanih radnika u našoj državi*.

²⁷⁸ ABH, FIROS, K–5, dok. br. 38/1924. *Dioničko društvo za industriju željeza Zenica Trgovačka i obrtnička komora za B. i H. Sarajevo, Zenica, 8. februara 1924.*

²⁷⁹ Tabela sačinjena na osnovu: ABH, Fond Inspekcija rada za oblast tuzlansku, K–21, dok. br. 6/121. *Извѣстѣя о инспекцији; Радници у државној индустрији*, 23, 24, 31.

²⁸⁰ U ukupnom broju radnika Državne željezare Vareš uključeni su i rudarski radnici u rudnicima Przić i Draškovac (398), jer su oni sa željezarom činili jedno preduzeće.

kvalifikovanih stranih radnika glavninu stručne radne snage u metalnoj industriji činili su domaći polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici, jer je stručno osposobljavanje domaćeg stanovništva bilo otežano usljed niskog općeg obrazovanja.²⁸¹ Strahovito je bio velik, naročito „u Bosni (...), broj domaćih radnika, koji su analfabeti (...)”²⁸² Spremno, savjesno u poslu disciplinirano radništvo i više tehničko osoblje nije se moglo stvoriti preko noći, jer je za to trebalo dugogodišnje stručno-teoretsko obrazovanje i praksa. U cijeloj državi bilo je malo stručnih škola koje su osposobljavale srednje i više tehničko osoblje kao i kvalifikovane radnike za industriju. Zanatske škole bile su s ograničenim brojem zanata i izvodile su mali broj zanatlija, dok je većina šegrta izučavala zanat kod privatnika.²⁸³ Mjesta kvalifikovanih radnika zauzimali su dakle, nekvalifikovani radnici, koji su dužim radom postajali vješti u obavljanju određenih poslova.²⁸⁴

Položaj radnika bio je težak jer brojna pitanja iz radnog odnosa zakonima nisu bila uređena, pa i radnička nadnica jedan od stubova njihove zaštite.²⁸⁵ Visina nadnica uređivana je prema općim radnim i trgovačkim prilikama na

²⁸¹ Основне школе у Краљевини С. Х. С. у школској 1926–27. години, *Народно јединство*, Званични календар (свих шест области Босне и Херцеговине) за просту 1929. годину, Год. I, Сарајево, 1928, 89.

²⁸² М. Чалић, *Социјална историја*, 283.

²⁸³ ABH, *FIROS*, K–8, dok. br. 112/9. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Središnjoj inspekciji rada Ministarstva za socijalnu politiku Beograd, *Odgoj obrtno-industrijskog podmlatka*, br. 112/IR, Sarajevo, 25. IV 1921.

²⁸⁴ *Rudarska i topionička statistika Kraljevine Jugoslavije za 1919–1926. godinu*, Beograd, 1938, 31–32.

²⁸⁵ ABH, *FIROS*, K–2, dok. br. 184/22. Oblasni Sekretarijat opšteg radničkog saveza za B. i H. u Sarajevu Privremenoj radničkoj komori za B. i H. Sarajevo, *Pritužba na bezdušno eksploatisanje radničke klase u industriskim preduzećima Bosne i Hercegovine a naročito u preduzeću pilane UNE u Bos. Dubici, Butazzoni i Venturini u Ilijašu, BOSNE u Banjoj–Luci te u industriskim preduzećima u Tesliću, Zavidoviću, Dobrljinu i Drvaru*, br. 71, Sarajevo, 7. marta 1922; D. Ostojić, *Naše radničko i nameštениčko zakonodavstvo*, 28.

tržištu i prema snazi radničkih organizacija da kod poslodavca isposluju „poboljšanje svojih ekonomskih prilika.“²⁸⁶ Poslodavci su pak, preko nadnica nastojali nivelirati proizvodne troškove i na taj način ostvariti veću dobit.²⁸⁷ Plate radnika u metalnoj industriji bili se ispod prosjeka koji su imali prije 1914. godine.²⁸⁸ Njihovi radnički predstavnici izjavljivali su da „metalski radnici ne važe više kao najbolje plaćeni kvalifikovani radnici, kako je to bilo pre i za vreme rata. Oni su plaćeni gotovo slabije no ma koji drugi kvalifikovani radnici.“²⁸⁹ Realna radnička nadnica u državi bila je među najmanjim u svijetu.²⁹⁰ Plate su jedva osiguravale egzistencijalne potrebe radnika i njihovih porodica.²⁹¹ Prosječna visina jedne radničke nadnice u metalnoj industriji 1914. godine kretala se od tri do sedam kruna, a 1926. od 26 do 90 dinara. Da bi dostigla

²⁸⁶ ABH, *FIROS*, K-2, dok. br. 184/22. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца Министарство социјалне политике Средишња инспекција рада, Инспекцији рада Сарајево, *Šumsko-industrijska preduzeća u Bosni – pregled od Inspekcije rada*, бр. 2943/IV, Београд, 10. 6. 1922.

²⁸⁷ ABH, *FRKBiH*, K-2, dok. br. 68/1926. *Savez kožarsko preragjivačkih radnika za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu Radničkoj Komori Sarajevo*, Sarajevo, 23. X 1927; Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima K. P. J., *Klasna borba*, God. IV, br. 10/12, decembar–januar 1929, 526.

²⁸⁸ ABH, *FRKBiH*, K-1, dok. br. 59/1929–39. *Nedovoljni razvitak realnih nadnica*, 25. septembra 1929.

²⁸⁹ Положај металаца, *Radničko jedinstvo*, God. I, br. 1, Sarajevo, 3. februara 1922, 3.

²⁹⁰ Ako se uzme indeks = 100 u Londonu, onda je krajem 1927. godine indeks realne nadnice u Filadelfiji bio 199, Otavi 170, Londonu 105, Berlinu 68, Rimu 51, Beču 45, Beogradu 31, a Zagrebu 42, koji je ujedno bio i grad sa najvećim nadnicama u Kraljevini SHS. Indeks realne nadnice na nivou Kraljevine Jugoslavije iznosio je 30,75. (Glad, povećanje eksploatacije, besposlica i opšte osiromašavanje, *Klasna borba*, 1930–1934, 1937, Beograd, 1984, 908; Branko, Tadić, Realne nadnice u raznim gradovima sveta, *Ujedinjeni sindikati*, God. V, br. 3, Beograd, 1. mart 1929, 45).

²⁹¹ Kvalifikovani radnici (bravari, stolari, električari, itd.) imali su prosječnu dnevnicu od 32 dinara, a nekvalifikovani 18 dinara. Prema procjenama stručnjaka radniku je za izdržavanje dva člana porodice bila potrebna sljedeća količina životnih namirnica: 1.700 gr. hljeba (5,16 D), 650 gr. mesa (8,1 D), 105 gr. masti (1,89 D), 191 gr. šećera (2,67 D), 1.240 gr. variva (6,82 D) i 0,9 litara mlijeka (3,60 D), što je ukupno iznosilo 28,24 D. Cijene namirnica su uzete po sarajevskom tržištu, pošto su cijene u magacinima preduzeća bile znatno skuplje. Ako bi se ovome još dodali so, biber, luk, kahva, odjeća, obuća i najminimalnije higijenske potrebe, onda bi trošak iznosio najmanje još toliko. (Filip, Dujlović, Stanje radnika u pilansko šumskim preduzećima, *Ujedinjeni sindikati*, God. VII, br. 3, Beograd, 1931, 42–43).

predratnu i da bi pratila dinamiku poskupljenja osnovnih životnih namirnica najniža nadnica trebala je iznositi 54, a najviša 126 dinara.²⁹² Naime, cijene životnih namirnica prema predratnim bile su povećane za 27 puta, a radničke nadnice prosječno za 16 puta.²⁹³ Temeljna radnička nadnica u državnoj željezari Vareš 1929. godine iznosila je 8–12 dinara, šegrta 2–4, a predradnika 14 dinara. Na temeljnu nadnicu imali su i 200% skuparinskog doplatka. Od ostalih beneficija imali su godišnji deputat uglja (20 mtc za samce, a 45 mtc za oženjene), premije starijim radnicima (više od 10 godina rada 100 dinara, 15 godina 150 i za više od 20 godina rada 200 dinara) i eventualno stan.²⁹⁴

Položaj radnika naročito je bio ugrožen tokom velike ekonomske krize (1930-1934). Trend smanjenja nadnica tada je pao u drugi plan, jer je usljed krize došlo do obustave i redukcije proizvodnje i ogromne besposlice u industrijskim preduzećima. Nezaposlenost je bila trajna pojava koja je svakodnevno stajala na vratima radnika i namještenika, pa je osnovna radnička preokupacija bila zadržati bilo kakav radni status.²⁹⁵

Radni odnosi između radnika i poslodavca uređivani su radnim ugovorima, mada ih neka preduzeća nisu sklapala. Odnosi između radnika i Državne željezare Vareš bili su regulirani „Službenim redom za radnike kod erarnih rudnika u Bosni i Hercegovini” iz 1914. i „Rudarsko-redarstvenim propisima”, a kod Industrije gvožđa d. d. u Zenici „Radnim redom”. Kolektivni radni ugovor 1929. godine imali su zaposleni u Varešu, a radnici u Zenici nisu.²⁹⁶ Zapo-

²⁹² *Izveštaj o radu Centralnog sekretarijata radničkih komora*, 216.

²⁹³ Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima K. P. J., *Klasna borba*, God. IV, br. 10/12, decembar–januar 1929, 526.

²⁹⁴ *Раџници у државној индустрији*, 35.

²⁹⁵ Eklatantan primjer je drvna, najrazvijenija industrijska grana u Bosni i Hercegovini, u kojoj se broj radnika s 24.532 (1930), smanjio 1932. godine na 12.969 ili za oko 50%. Stanje je kasnije dodatno pogoršano u svim industrijama. (ABH, FRKBiH, Zapisnici za 1934. godinu. *Zapisnik skupštine Radničke komore u Sarajevu održane 30. juna i 1. jula 1934. godine u velikoj sali Radničkog doma u Sarajevu*).

²⁹⁶ *Isto*, 30–31.

sleni su bili osigurani za slučaj bolesti i nesreće, a nadzornu vlast nad provođenjem *Zakona o zaštiti radnika* sprovodile su nadležne inspekcije rada.²⁹⁷ Radnici u industriji metala najčešće su obolijevali od bolesti organa za varenje, kožnih bolesti, gripe itd.²⁹⁸

U željezari Zenica 20. juna 1929. godine bilo je zaposleno 1.042 radnik i to 1.037 muških i sedam žena. Državna željezara u Varešu zapošljavala je 1.286 radnika i to 1.259 muških i 27 žena. U ovaj broj uključeno je i 398 radnika koji su radili u rudnicima Pržići i Draškovac, pošto su rudnici s željezarom činili jedno preduzeće.²⁹⁹ Rudnik željaza Ljubija zapošljavao je 1. jula 1929. godine 929 radnika i to 922 muških i sedam žena. Državna zadruga Bosnia iz Semizovca imala je 119 zaposlenih i to 118 muških i jednu ženu.³⁰⁰ Ako tome pridodamo radnike zaposlene u preduzećima za proizvodnju izrađevina od metala i radionicama za opravku lokomotiva i vagona, onda je 1929. u metalnoj industriji bilo ukupno zaposleno oko 3.500 radnika. S porastom proizvodnje poslije velike ekonomske krize došlo je i do rasta broja zaposlenih. Zenička željezara zapošljavala je 1936. godine 2.122 radnika.³⁰¹ Nakon integracije željezara Zenica i Vareš, državnih rudnika Ljubija, Breza i Vareš u koncern a. d. Jugočelik polovinom 1938, novostvoreni kombinat zapošljavao je 9.500, a metalna industrija ukupno oko 10.000 radnika.³⁰²

Zaključak

Prirodna bogatstva pružala su Bosni i Hercegovini bolje izgleda za razvoj industrije nego poljoprivrede. Nalazišta uglja svih vrsta procjenjivana su na milijarde tona, a mogućnost njihova iskorištavanja na više stotina godina. Raspolagala je i velikim količinama ruda željeza, potom manjim količinama boksita, srebra, zlata, mangana, antimona, žive i dr. Međutim, razvoj industrije

²⁹⁷ *Извештај инспекције рада и парних котлова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1926*, Београд, 1927, 10–11.

²⁹⁸ *Радници у државној индустрији*, 8, 33, 41.

²⁹⁹ *Isto*, 31.

³⁰⁰ *Isto*, 4.

³⁰¹ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 240–241.

³⁰² ABH, FRKBiH, K–3, dok. br. 156/37. *Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.*

počeo je relativno kasno i to s austrougarskom okupacijom 1878. godine. Ekonomske promjene koje su se odigrale tokom austrougarske uprave bile se značajne, a najočitije na polju industrijskog razvoja. U tom periodu uz pomoć stranog kapitala podignuta su krupna preduzeća metalne industrije.

Ulaskom Bosne i Hercegovine u sastav jugoslavenske države 1918. za strani kapital nastupila su teška vremena. Privredna preduzeća i banke u njegovu vlasništvu stavljena su pod državni sekvistar, zbog čega je, jedno duže vrijeme, došlo do redukcije proizvodnje u najproduktivnijim privrednim subjektima. Pitanje vlasništva nad željezarnom Zenica, stubom metalne industrije u Bosni i Hercegovini, ostalo je neriješeno do 1924, što je prouzrokovalo određene nedoumice i evidentan gubitak radnog potencijala. Naročiti pad proizvodnje bio je prisutan kod rudnika željezne rude u Varešu. Nešto većim intenzitetom radio je rudnik u Ljubiji, jer je imao kvalitetniju rudu koja se nalazila skoro na površini zemlje, što ju je činilo rentabilnijom za iskorištavanje. Poslove prerade rude kontrolirala je sama država, jer su glavna rudišta bila u njenim rukama, prevenstveno zbog zadovoljenja potreba zemaljske odbrane. Međutim, kao vlasnik metalne industrije ponijela se kao loš „domaćin” i nije radila na unaprjeđenju njena rada. Naprotiv, vršila je nabavku većih količina željeza putem reparacija i time sputavala rad domaćih rudnika i topionica. Ni na polju modernizacije nije puno učinjeno. Slaba ulaganja u tehničko-tehnološki napredak firmi imala su za posljedicu njihovu manju konkurentnost stranim preduzećima.

Slično je bilo i s željezarama kojima je trebalo skoro 20 godina (1937) da dostignu nivo proizvodnje koji su imale pred početak Prvog svjetskog rata. Uzroci su bili dvojake prirode. Kao prvo, država je mladoj metalnoj industriji trebala osigurati povoljniju nabavku sirovina, koje su bile u njenoj nadležnosti, kao i subvencije pri transportu. I drugo, morala se potruditi da joj osigura neophodne investicije kapitala, jefitiniji transport, stručnu radnu snagu i bolju organizaciju rada. Do prividnog napretka došlo je nakon pristupanja željezara srednjoevropskom kartelu, kada su stvoreni povoljniji uvjeti za njihovo poslovanje. Djelovanje kartela nije se toliko osjetilo na obimu proizvodnje koliko na profitu. Međutim, međunarodni kartel je određivanjem kvota proizvodnje svojim članicama sprječavao povećanje produkcije bosanskohercegovačkim željezarama, a samim tim i njihov razvoj. Predratni nivo proizvodnje željezara

u Zenici uspjela je nadmašiti tek 1937. godine, i to opet zahvaljujući proširenju kapaciteta i povećanju izvoza u inostranstvo, prvenstveno u Njemačku koja se tada intenzivno pripremala za rat. Dakle, metalna industrija je do pred Drugi svjetski rat tavorila u mjestu. U većini slučajeva to je bila posljedica loše državne privredne politike koja je favorizirala uvoz željeza kojeg su domaće firme mogle proizvesti u dovoljnim količinama. Zbog stalnog nedostatka novca u budžetu željezarama se nije poklanjala dovoljna pažnja kako bi se njihova proizvodnja modernizovala i učinila što racionalnijom, a preduzeća osposobila za borbu sa stranom konkurencijom. Modernizacijom je mogla postići da željezare prerade više domaćih sirovina i time s jedne strane, povećaju proizvodnju u rudnicima i umanje potrebu uvoza, a s druge, zaradu od prerade sirovina ostave u zemlji. Zato je bilo nužno da se prestanu finansirati iz budžeta i da se postave na komercijalnu osnovu.

METAL INDUSTRY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918–1941)

Conclusion

Natural resources provided Bosnia and Herzegovina with better prospects for the development of industry than agriculture. All kinds coal deposits have been estimated at billions of tons, and the possibility of their exploitation for hundreds of years. Bosnia and Herzegovina also had large quantities of iron ore, then smaller amounts of bauxite, silver, gold, manganese, antimony, mercury, etc. However, the development of industry began relatively late with the Austro-Hungarian occupation in 1878. The economic changes that took place during the Austro-Hungarian rule were significant, most notably in the field of industrial development. In that period, with the help of foreign capital, large companies in the metal industry were built.

With the entry of Bosnia and Herzegovina into the Yugoslav state in 1918, difficult times came for foreign capital. Business enterprises and banks owned by state, so they were placed under state sequestration, which is why, for a long time, there was a reduction in production in the most productive economic entities. The issue of ownership of the Zenica ironworks, a pillar of

the metal industry in Bosnia and Herzegovina, remained unresolved until 1924, which caused some doubts and an obvious loss of work potential. A special decline in production was present at the iron ore mine in Vareš. The mine in Ljubija worked with a slightly higher intensity, because it had a higher quality ore that was located almost on the surface of the earth, which made it more profitable to exploit. The ore processing business was controlled by the state itself, because the main ores were in its hands, primarily to meet the needs of national defense. However, as the owner of the metal industry, it behaved like a bad “host” and did not work to improve her work. On the contrary, it procured larger quantities of iron through reparations and thus hindered the work of domestic mines and smelters. Not much has been done in the field of modernization either. Weak investments in technical and technological progress of companies have resulted in their lower competitiveness with foreign companies.

It was similar with the ironworks, which took almost 20 years (1937) to reach the level of production they had before the beginning of the First World War. The causes were twofold. First of all, the state should have provided the young metal industry with a more favorable supply of raw materials, which were under its jurisdiction, as well as subsidies for transport. And secondly, it had to make an effort to provide it with the necessary capital investments, cheaper transport, skilled labor and better work organization. The apparent progress came after the ironworks joined the Central European cartel, when more favorable conditions were created for their business. The effect of the cartel was not so much on the volume of production as on the profit. However, by setting production quotas, the international cartel prevented its members from increasing the production of Bosnian ironworks, and thus their development. It managed to surpass the pre-war level of ironworks production in Zenica only in 1937, again thanks to the expansion of capacity and increased exports abroad, primarily to Germany, which was then intensively preparing for war. So, before the Second World War, the metal industry languished in the place. In most cases, this was due to poor government economic policies that favored imports of iron that domestic firms could produce in sufficient quantities. Due to the constant lack of money in the budget, the ironworks did not pay enough attention to modernize their production and make it as rational as possible, and enable the companies to fight against foreign competition. By modernizing, it

was able to achieve that the steelworks process more domestic raw materials and thus, on the one hand, increase production in the mines and reduce the need for imports, and on the other hand, leave the proceeds from processing raw materials in the country. Therefore, it was necessary to stop financing from the budget and to place it on a commercial basis.